

Զ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

ՀՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԳԵՏՀՐԱՏ

891.99
7-91

Զ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ

ՍՏՈՒԿԱՆ 1961 Ծ

ՀԱՍՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

№ 1255
A28402

ԵՐԵՎԱՆ

ՀԱՅԳԵՏՀՐԱՏ

1947

3. ГУКАСЯН
ГОРДОСТЬ
(На армянском языке)
Армгиз, Ереван, 1947 г.

4622
1947

Հ Պ Ա Ր Տ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ուսման առաջին տարին մեր կուրսում կային տարբեր տարիքի, հասարակական տարբեր միջավայրի և նույնիսկ տարբեր կրթության տեր մարդիկ: Տասնամյա դպրոցի նոր շրջանավարտների հետ սովորելու էին եկել վաղուց ավարտածներ, որ տարիներ շարունակ աշխատել էին, հիմա էլ աշխատում էին և ընտանիք ու երեխաներ ունեին: Կուրսի երիտասարդ ուսանողները դրանցից շատերին կատակով «նայրիկ» կամ «մայրիկ» էին կանչում, իսկ մեկին՝ երեսունհինգ տարեկան մի գեր մարդու՝ առաջին իսկ օրից՝ «պապաշա»:

Այդ պապաշայի ստամոքսներն այնքան ուղիտակ էին, որ թվում էր, թե արհեստական են. աջ ձեռքն էլ ինչ-որ թերություն ուներ՝ գրելու ժամանակ արմունկը քանի գրնում՝ վեր էր բարձրանում և էջը վերջանալու ժամանակ գրեթե ուսին էր հավասարվում: Պապաշայի դեմքի վրա բաղմամբով սպիտակ կետեր կային, որ նման էին այրվածքի հետքերի: Ասում էին, որ դրանք վառողի հետքեր են, բայց պապաշան չէր ուրում իր անցյալի մասին պատմել: Նա մեր շրջանում խոսում էր իր հաշվապահական գործերի, իրենց հիմնարկի անց ու դարձի և ամենից շատ՝ դասերի ու դասախոսների մասին:

Մեծահասակ ուսանողների մեջ աչքի էր ընկնում նաև մի կին: Բայց նա երիտասարդների հետ պապաշայի պես սրտաբաց չէր, խոսում էր շատ հազվադեպ, կարծես գիշողարար, ճաշակով էր հագնվում և արտակարգ մաքրությամբից նրա առանց այն էլ սպիտակ դեմքն ու պարա-

նոցը կարծես փայլում էին: Դրանից էր երևի, որ այնպես թարմ էր երևում ու իր տարրերից փոքր: Այնուամենայնիվ նրա մեջ կար մի ձանձրալի միօրինակություն: Այդ առաջանում էր միշտ միատեսակ հեղահամբույր ժպիտից, որը խնամքով թաքցնում էր նրա ներքնաշխարհը և դրա համար էլ որոշ հեռավորության վրա էր պահում նրան մարդկանցից:

Սակայն իմ հերոսներին այն կենսուրախ ու անհողմ բնութագրերից էր, որ հենց նոր էր ավարտել միջնակարգ դպրոցը և համալսարան եկել: Այդ աղջիկը, սկզբում կարծես դրոսանքի համար էր գալիս դասերին: Նա ուսանողներին շրջանում և դրսում՝ բաղմամբով ծանոթներ ուներ: Բոլորովին անծանոթ մարդուն էլ որևէ հարցով դիմում էր առանց քաշվելու, իրենից մեծ մարդու հետ կարողանում էր խոսել բոլորովին ազատ, վիճել և հաղթող դուրս գալ վեճից:

Նրա ոչ աչքերն էին առանձնապես գեղեցիկ, ոչ ունքերը և ոչ էլ նույնիսկ քիթն էր շատ կանոնավոր, որն այնպես անհրաժեշտ են համարում նկարիչները կնոջ գեղեցկության համար: Բայց այնուամենայնիվ Հասմիկը ոչ թե սոսկ սիրուն աղջիկ էր, այլ և գեղեցիկ: Նա ցորնագույն գեմք ուներ, սօրիաակ, բաց ձախտ ու մինչև վիզը հասնող ալիքաձև մազեր, որոնք գլխի մեջտեղում բաժանվելով, ներքևում հարուստ գանգուրներ էին դառնում և նրա սպիտակ երկար վզի հետ մի ներդաշնակ ամբողջություն կազմում: Բայց եթե կուզեք ճիշտն իմանալ, այդ էլ չէր Հասմիկի իսկական գեղեցկությունը: Նրա գեղեցկության յուրահատկությունը սլացիկ հասակն էր, հաղթական քայլվածքը, անբռնադրոս շարժ ու ձևերը: Վերջապես Հասմիկը համալսարան էր եկել գիտելիքների այնպիսի պաշարով, որ ամեն մի խոսակցություն նրա հետ հեղաքրքիր էր լինում: Սակայն նա ևս, ինչպես սովորական մահկանացուներից շատերը, ուներ պակասավոր գծեր: Երբեմն անտակա էր և ավելորդ ինքնավստահ, որը թեև հաղվազեպ, բայց

ծայրահեղութիւնները էր հառցնում նրան: Այդ պատճառով էլ մականունների սիրահար ուսանողները Համմիկին երբեմն «անարխիստ» էին անվանում:

Իմ մյուս հերոսին, որը հասկանալի է, տղա էր, պարագմունքների առաջին օրերին ես չէի նկատել: Նա Համմիկին նման անմիջապէս աչքի ընկնող չէր: Մի անգամ դասամիջոցին ես նրան տեսա լսաբանի դռանը, ծառի փոքրիկ, արդեն մերկացած ճյուղքը ձեռքին: Խոսում էր մի տղկա հետ, որին ուսանողները և հատկապէս Համմիկը «Օրլովա» էին կանչում, որովհետեւ այդ աղջիկը նման էր Օրլովային և կիսողերասանուհի դառնալու հովակնութիւններ ուներ: Այդ աղջկան ես նկատեցի այն պատճառով, որ ինչպէս ինձ թվաց, դեղեցիկ ժպտում էր, այսինքն այնպէս, ինչպէս ժպտում են աղջիկները, երբ ուզում են դուր գալ տղային: Սակայն երիտասարդը, դատելով դեմքի արտահայտութիւնից, այլ կերպ էր տրամադրված: Նա խոսում էր ինչ որ շատ լուրջ, հասուն մարդու պէս: Միջոհառակ ու թիկնեղ էր, դեմքը բրոնզագույն չէր, այլ թուխ, և մի քիչ էլ հողմահար: Այդ առաջին հանդիպումից հիշողութեամբ մեջ մնացել են նրա դանդուր, դեպի վեր բանրած մազերը, որոնց մեջ դեռ այն ժամանակ սպիտակ թելիկներ էին երևում:

Դասերի ժամանակ մեր կուրսում այնքան շատ մարդ կար, որ հազիվ էինք լսաբանում տեղավորվում: Նստում էինք իրար շատ մոտ և դասախոսութիւնները դրելիս խանգարում էինք միմյանց: Նկատելի էր, որ միջնադարի դպրոցը նոր ավարտածները նստում էին առաջին նստարանների վրա և մեծ ջանասիրութեամբ դրում բոլոր դասախոսութիւնները, իսկ աշխատող-սովորողները ընդհակառակը վերջին նստարաններին էին նստում և նրանցից շատ քչերն էին դասախոսութիւնները դրում: Առաջին խմբի մեջ բացառութիւն էին կազմում իմ հերոսները: Համմիկը նստում էր, մանավանդ սկզբում, որտեղ պատահեւ և գրի էր առնում իրեն դուր եկած որեւէ բան, իսկ

Արշոն, թեև քսան տարեկան էր և անմիջապես դպրոցից էր համալսարան եկել, բայց միշտ նստում էր Պապաշայի կողքին և դասախոսությունները կրեք չէր գրում: Ձմեռը նա դասի էր գալիս մի դարչնագույն, իր վրա արդեն փոքրացած վերարկույով, ձեռքերը զրպանները դրած և մըշտապես բաց դուռը բարձր լռնած: Միայն տարիներ հետո ես նրա գլխին գլխարկ տեսա, բայց դա գինվորականի կարմիր երիզով գլխարկ էր: Արշոն հետը կամ տետր չէր բերում, կամ բերում էր մի հատ տետր, որը սովորաբար որևէ նոր գրքի մեջ զրպանն էր դնում: Դասամիջոցներին շրջում էր աղաների ու աղջիկների հետ բարձրաձայն խոսելով, հետը բերած գրքից որևէ բան կարգալով, միշտ ինչ-որ բանով ոգևորված: Երբեք չեմ տեսել նրան գլուխը կախ, տխուր կամ գունատ: Շատ հետո մեզնից ոմանք իմացան, որ նա բանաստեղծություններ է գրում, բայց այդ տարիքում շատ-շատերն են գրում:

Արշոն մի քիչ տարօրինակ վերաբերմունք ուներ դեպի աղջիկները: Նա աղջիկների վրա նայում էր, որպես չքնաղ արարածների, բնության հրաշագեղ ստեղծագործությունների, նրանցից մեկին նմանեցնում էր քնքուշ մանուշակի, մյուսին՝ նոր բացված վարդի, երրորդին՝ սպիտակ շուշանի, չորրորդին՝ եղևիկի, միևնույն ժամանակ գնահատում էր նրանց խելքն ու արժանիքները՝ իբրև տղամարդուն հավասար: Նա կատակով ասում էր, որ իր մայրը հորից խելացի է: Մի խոսքով այնպիսի տպավորություն էր ստացվում, թե նա աղջիկներին այնքան է «ընդհանրապես» սիրում, որ չի կարող որևէ մեկին սիրել «մասնավորապես»:

Իսկ Հասմիկը, ընդհակառակը, աղջիկների վրա նայում էր թեթև աղհամարհանքով, ընկերանում էր առավելապես աղաների հետ և մյուս աղջիկներին նման չէր կարմրում, երբ աղաներից որևէ մեկը բաց կատակ էր անում: Հասմիկը ոչ մի ներկայացում կամ համերգ բաց չէր

թողնում: Այդ էր պատճառը, գուցե, կամ մի ուրիշ բան, որ նրա մասին ուսանողության մեջ այն կարծիքն էր տեսնվել, թե նա շատ սիրալից արեւածնեւ ունի, իսկ Արշոյի մասին, ընդհակառակը, թե նա սիրալից գործերով չի զբաղվում, տարված է միայն հասարակական շատ բարձր իդեալներով: Այսպիսով, ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, թե կարող է որևէ կապ լինել Հասմիկի և Արշոյի միջև:

Ուրեմն, որքան զարմացանք մենք, երբ լսեցինք, որ «Արշոն սիմպատիա ունի ինտալիտետներից մեկում»: Բայց զարմանալին այն չէր, այլ այն, որ գեղեցիկ էր Հասմիկը մի խոսակցության ժամանակ, իբր թե պատահաբար ակնաբեկեց այդ մասին և սաստիկ կարմրեց, մի բան, որ քիչ էր պատահում նրա հետ:

Դրանից հետո նկատելի էր, որ Արշոն ու Հասմիկը իրար հետ խոսում կամ վիճում էին մի առանձին ձևով, այսինքն այնպես, որ կարծես մի բան մինչև վերջը չեն ասում, ամաչում են իրարից:

Միջանցքում, մեր լսարանի դիմաց մի կոտրված նրստաբան կար, որ չգիտես ինչու, դուրս չէին տանում: Ծեր, հաստամարմին պրոֆեսորը սովորություն ուներ դասամիջոցին նստել այդտեղ, ծխել ու խոսել ուսանողների հետ: Մի անգամ էլ Արշոն էր նստել այդ նստարանի վրա և ուսանողներին գլխին հավաքած՝ ոգևորված խոսում էր:

— Ասում են, որ մի անգամ Մայակովսկին միտինգի ժամանակ ամբիոն է բարձրացել, որ ճառ արտասանի, բայց ճառի փոխարեն կարգացել է իր բանաստեղծություններից մեկը և բանաստեղծության ուրիշով ներքևից համընթաց անցել էն բանվորական շարասյունները: Ահա թե ինչպիսի բանաստեղծ պետք է լինել:

Ուսանողներն աղմկում էին: Ամեն մեկն աշխատում էր իր կարծիքն հայտնել Մայակովսկու մասին: Մի քանիսը բավարարվեցին միայն ռեպլիկաներով և հեռացան: Շուտով մնացին միայն Հասմիկն ու Արշոն, որ դեռ տաք տաք վիճում էին: Հասմիկը խոսում էր բանաստեղծների, պոեզիայի դերի ու նշանակության մասին՝ իր կարծիքը

պնդելու ակնհայտ տրամադրութեամբ: Արշոն երբեմն համաձայնվում էր նրա հետ, երբեմն հակաձառում, իսկ հետո սկսեց արտասանել Մայակովսկու «Լենին» պոեմից մի հատված: Նա այնքան լավ էր արտասանում, որ ուսանողները այս ու այն կողմից նորից հավաքվեցին: Նկատելի էր, թե Համբիկը այդ բոպիւն ինչպիսի հիացմունքով էր նայում Արշոյին, իսկ երբ վերջինս ավարտեց արտասանութիւնը, նա շատ հասարակ ու պարզ կերպով ասաց.

— Գիտե՞ս, դու լավ տղա ես:

Արշոն այդպիսի հանկարծակի խոստովանութիւնից դարմացած, նայեց Համբիկին ու շտապ հեռացավ:

Ուսանողներից ոմանք ծիծաղեցին: Ամենից բարձր ծիծաղեց ինքը Համբիկը և ինչ որ ծաղրական բան ասաց ամաչկոտ Արշոյի հասցեին:

Բայց այս բոլորը Համբիկի համար այնքան էլ հանդանական չէին: Օտար լեզվի և ուսաց լեզվի դասերին Համբիկն ու Արշոն նստում էին իրար կողքի, ավելի ճիշտ՝ Համբիկը նստում էր Արշոյի կողքին, վերջին նստարանի վրա: Պապաշան լսում էր, իսկ նրանք երբեմն-երբեմն խոսքեր էին փոխանակում, այն էլ դասի մասին: Մյուսները համեմատութեամբ նրանք լեզվի առարկաներից սովորում էին դերազանց և այդ դասերին նրանց մեջ յուրահատուկ մտերմութիւն էր նկատվում: Բայց անկախ դրանից իրար մոտ նստած ժամանակ էլ նրանք մի տեսակ լրջանում էին: Մի խոքով ուշադիր դիտողը կարող էր նկատել, որ այդ երիտասարդների միջև ինչ որ բան կար, որ պետք է փոխաբերել սիրային ուղմանի:

Բայց այդ ուղմանը ուղղրական իմաստով տեղի չունեցավ և նախքան այդ մասին պատմելը ես մի ուրիշ փոքրիկ դեպք պատմեմ:

Մի անգամ Համբիկը դասամիջոցին շատ խորհրդավոր կերպով հարցրեց.

— Չե՞ք կարդացել Արշոյի բանաստեղծութիւնը:

Չէինք կարդացել:

—Եկէք, եկեք կարգացեք:

Մենք դուրս եկանք միջանցք: Պատի թերթի շուրջը մի խումբ ուսանողներ էին հավաքվել, իսկ ինքը, Արշոն, նստել էր լուսամուտի գոգը և այրվող աչքերով նայում էր հավաքվածներին: Մեզ տեսնելով նա ցած թռավ և մոտեցավ:

Նա հիմա բերանացի չեմ հիշում այդ բանաստեղծութիւնը, բայց բովանդակութիւնը միտս է մնացել: Բանաստեղծը դիմում է Հայնիին.

Նա քեզ նման կըրջեմ Հարց լեռան վրա,

Ծաղիկներ կքաղեմ, գույնզգույն, չքնաղ ծաղիկներ,

Որպեսզի երբ վայր իջնեմ սարից,

Փռնեմ դրանք այն ռազմիկների ոտների տակ, որոնք
Կրարձրանան ազատագրելու քո Գերմանիան

Դարչնագույն մորեխից:

—Ոնց որ իսկական բանաստեղծ լինես,—կատակով ասաց ուսանողներից մեկը:

—Ճիշտ,—ուրախ բղավեց Արշոն և է՛լ ավելի կտրմրեց: Զեւքերով դանազան շարժումներ անելով նա արագ-արագ խոսում էր, ոգևորվում, ծիծաղում: Կարմիր և նուրբ շրթունքների արանքից փայլում էին սպիտակ, ջահել տառմուկներ: Նա խոսում էր Գյոթեի և Հայնիի հումանիզմի մասին, բերանացի արտասանեց Թումանյանի՝ Հայնիից կատարած թարգմանութիւններից մի քառյակ և ավելացրեց.

—Սքանչելի թարգմանութիւնն է, չէ՞: Ու այդ ժամանակ մի շփոթված հայացք ձգեց Համիկին:

Համիկը անսովոր կերպով լուրջ նայում էր պատի թերթին: Նրա դեմքի վրա մի տեսակ տարակուսանքի թե ավտոտանքի արտահայտութիւն կար: Հետո նա դարձավ Արշոնին և քիթը վեր քաշելով, աշխատելով կատակել, ասաց.

—Կավ կլինեն, որ բանաստեղծը, քանի որ նա տղա է, լինելու այդ ռազմիկների շարքերում, և ոչ թե ծաղիկներ փռելու նրանց ոտքերի տակ. այդ աղջիկներն էլ կանեն:

Արշոն լրջորեն դժգոհեց: Նա առաջ, որ բանառանդը յուրահաստեղ հոգի ունի, նա կարող է այդպիսի բան գրել, բայց կյանքում լինել կռիվողների առաջին շարքերում: Հասմիկը այնուամենայնիվ նրա նկարագրած բանաստեղծին տնվանեց «փոքրիկ ու քնքուշ», որից վերափոխվեց Արշոն: Բայց պատանեց մի դեպք, որը լուրջ գծաթուփյան պատճառ դարձավ:

Մի քանի օր անց մի ուրիշ տղա կար: Ասում են, որ Ալեքսեյը (այդպես էր նրա անունը) վախել էր իր խորթ մորից և տատներին տարեկան հասակում կամավոր մտել Կարմիր բանակ: Մի զորամաս օրդեգրել էր նրան, դաստիարակել և կրթության տվել: Քսաներեք տարեկան հասակում Ալեքսեյը ցանկություն էր հայտնել բարձրագույն կրթություն ստանալու: Նրան զորացրել էին և ուղարկել համալսարան: Ուսման երկրորդ տարում մենք Ալեքսեյին ընտրեցինք մեր կուրսի կոմսոմոլի կազմակերպիչ: Նա շատ կազմակերպված, գործունյա և ճարպիկ տղա էր: Նրա շնորհիվ կարճ ժամանակում ուժեղ կարգապահություն հաստատվեց մեր կուրսում: Անգամ աշխատող-սովորողները չէին բացակայում դասերից:

Բայց նա միայն կարգապահության հարցերով չէր զբաղվում: Մի քանի ուսանողներ վատ էին սովորում ուսաց լեզուն, միջնակարգ դպրոցը շատ քիչ բան էր տվել նրանց: Հասմիկը մեր կուրսի «ուսագետն» էր: Նա նույնիսկ Ալեքսեյից լավ դիտեր ուղեքներն: Եվ ահա Ալեքսեյը որոշել էր Հասմիկին կոմերիտական պարտականություն տալ: Դասերից դուրս Հասմիկը պետք է պարապեր ուսանողներից թույլ ուսանողների հետ և ուսանողներն լեզվով պատի թերթ հրատարակեր:

Դասամիջոցին Ալեքսեյը երկար համոզում էր Հասմիկին, օրինակ էր բերում այն ուսանողներին, որոնք ժամանակ չունենալով, դասամիջոցներն էին օգտագործում ընկերներին օրենք կերպ օգնելու համար:

— Իսկ դու ժամանակ ունես, չես աշխատում, հասա-

բաղաձայն որևէ պարտականություն չես կատարում, — ասում էր Ալեքսեյը:

Հասմիկը պատասխանելիս գլուխը ետ էր գցում, ծիծաղում էր, իր անկաշկանդ շարժ ու ձևերով ուշադրու-թյուն էր գրավում:

— Ես ձեր ծառան եմ, ինչ է, — ասում էր նա, — դա ի՞նչ դպրոցական մեթոդ է, ինչ որևէ մեկին օգնել է, որ ես սովորեմ եմ: Ես դայակ դառնալու միտք չունեմ:

— Ի՞նչ, — բարկացած ասաց Ալեքսեյը, — դու լսւրջ ես խոսում, թե կատակ ես անում: Հետո վճռական առնով ասվեցրեց:

— Կարճ ասած՝ դու հրաժարվում ես ընկերներդ օգնելուց: Այդ դեպքում մենք քեզ կազմակերպության միջոցով կստիպենք:

Երկու օր հետո Ալեքսեյը դասամիջոցին մեզ հայտնեց, որ դասերից հետո կոմսոմոլի ժողով է: Հավաքվեցինք մի փոքրիկ լսարան: Ալեքսեյը ըստ իր սովորության պինձակը ուսերին էր գցել, լուրջ էր ու խստատես և իր ազդեցու-թյունը գիտակցողի հմայք ուներ: Պետք է ասվեացնել, որ նա եկել էր գիտություն սովորելու և հասուն մարդու լըր-ջությամբ էր վերաբերվում այդ գործին, բայց միեւնոյն ժամանակ պարզ երևում էր, որ նրա տարերքը մարդկանց ղեկավարելն է:

— Ձեռ հասկանում, թե ընկեր Կարախանյանն ի՞նչ կարևոր գործեր ունի, որ համալսարանի հետ լրիվ չի կապ-վում, — անցնելով Հասմիկի հարցին — ասաց Ալեքսեյը, — դասերից բացակայում է, իսկ ընկերներին օգնելը համա-մարում է ծառայություն: Ենթադրենք թե ծառայություն է, — հանկարծ տաքացավ նա, — ինչո՞ւ չպետք է ծառայել ընդհանուր գործին: Դու ընդունակ մարդ ես, շատ լավ, ուրախ ենք, օգնիր ընկերներդ, որ նրանք էլ քեզ հա-նեն: Ինքդ հոգս չունես, ուրիշների հոգսերով էլ չես հետա-քրքրվում: Օրը մեկի հետ զրոսնում ես, դրա համար ժա-մանակ կա... Ձենք ասում թե մի զրոսնիր, բայց...

եմ Ալեքսեյը իր ասածները հիմնավորելու համար պատկառանքով ավելացրեց.

— Լենինն ասել է. «Զսպվածությունը սիրո մեջ անգամ ստրկություն չէ»:

Ալեքսեյի ճառը բոլորին դուր եկավ: Այդ էր պատճառը, որ Համիկի ղեկավարները շատերին ջղայնացրին: Գրեթե յոթաքանչյուր նախադասությունից հետո Համիկը ընդհատում էր Ալեքսեյին, «Նորություն ասա, ես այդ քեզնից լավ գիտեմ»:

Ժողովի ժամանակ Արշոն լուռ նստել էր վերջին նստարանի վրա: Նա ուշադրությամբ, նույնիսկ հիացմունքով էր լսում Ալեքսեյին: Համիկին նա ակզբում նայում էր հետաքրքրությամբ, հետո դարձացած, ապա կարծես վրդովված: Նա ըստ երևույթին մինչ այդ չգիտեր, թե ինչ ասելով է քննվում Համիկի հարցը:

Իր խոսքը վերջացնելուց հետո Ալեքսեյը ձայն տվեց Համիկին:

— Այստեղ ընկեր Ալեքսեյը հին կոնսպիկտով խոսեց, — այսպես սկսեց Համիկը: — Համալսարանը խոմ միջնակարգ դպրոց չէ՞: Իարձրագույն դպրոց պետք է մտնեն այնպիսի մարդիկ, որոնք կարող են ինքնուրույն կերպով սովորել: Ի՞նչ է, աշակերտներ հո չեն, որ ես նրանց դաս տամ: Էլ ուրիշ բան ու գործ չունեմ, ինչ է...

Տեղերից հավանության շշուկներ լսվեցին: Ուսանողներեց մեկը, Ֆիզկուլտուրնիկ Վարդգեսը, որ մագերը «բոքս» էր խուզում և ձմեռ-դարուն առանց վերաբերելի ու գլխարկի, իր ֆիզկուլտուրնիկի հագուստով ու ֆուտբոլիստի կոշիկներով էր համալսարան գալիս, պատահանի մոտից գլուխը բարձրացնելով ձայն տվեց.

— Այսինքն՝ այդ էլ է ճիշտ:

Այս խոսքի վրա Համիկը թեք առավ և հենց այդ էլ փչացրեց նրա գործը:

— Ձեռն կարող ուղորդել՝ իրենց մի է խնդրել, որ համալսարան մտնեն, իրենք տանջվեն, ուրիշներին էլ տանջեն:

Եւ վարժուհի չեմ կարող դառնալ այն մարդկանց համար,
որոնք ինձ հետ համառար պայմաններում են և ուզում են
հեշտ կերպով սրահնրա օգնութեամբ մի կերպ յոյա տանել:
Եվ վերջապես, ընկեր Ալեքսեյ,—շարունակեց Հասմիկը վզի
մոտի դանդուրները թափ տալով և թեթևակի դառնալով
դեպի Ալեքսեյը,—դուք ի դուր եք կարծում, որ ես ոչ մի
գործ չունեմ, ես իմ գործի մասին ամենքին չեմ պատմելու:

Հասմիկը, ինչ խոսք, կարծես ինքն էլ զգաց, որ չափն
անցնում է իր գործերի մասին խոսելով և դրանով իսկ
ամբողջովին անկեղծ չէ: Այդ պատճառով ձայնը ցածրաց-
նելով և աչքերը ընկերներին մի բոպե փախցնելով դեպի
պատուհանը կամ սեղանը, շարունակեց.

—Ծիշտ է, դրանք մեծ գործեր չեն, բայց և այնպես
գործեր են... Գլխեք, որ մայրս հիվանդ է, նույնիսկ եղ-
բայրներն շրերը ես եմ լվանում ու հաբթուելում:

—Թաշկինակները չմոռանաս,—ասաց մեկը հեգնան-
քով և ժողովականները քահ-քահ ծիծաղեցին:

—Ասում են՝ օրը մեկի հետ ման ես գալիս,—չլսելով
ժողովականներին նորից ձայնը բարձրացրեց Հասմիկը,
այս դեպքում զգալով իր իրավացիութունը...—Համենայն
դեպս ես օրը մեկի վրա չեմ սիրահարվում, այնպես որ
այստեղ բոլորովին ճիշտ չեն: Եվ վերջապես...

Հասմիկը համարձակ ժեստով ձեռքն առաջ տարածեց և
իրոնիկ ծիծաղով ըստ երևույթին եսթադրելով, թե իր վեր-
ջին խոսքերով կրարձրացնի ընկերների տրամադրութունը
և թերեւ հաղթանակ կնվաճի, ասաց.

—Գուցե ես վաղն ամուսնանում եմ, պիտի ասես չի՞
կարելի, դա մեր գործին խանգարո՞ւմ է...

Հասմիկը չկարողացավ վերջացնել: Մեկի ռեպլիկան և
դրան հաջորդող ընդհանուր ծիծաղը ընդհատեցին նրան:

—Առանց մամային ու պաթային հարցնելու համուս-
նանաս,—ասաց այն երիտասարդը, որը վաստակել էր
«պրոֆեսորի փեսա» անունը և այդ այն պատճառով, որ
նա թեև իր տարիքից լուրջ տղա էր, շատ լավ էր պարա-

սլում, բայց երբ տրամադրութեանը լավ էր լինում, կամ ինչպէս ուսանողներն էին ասում նրա հասցեին, հանկարծակի «Ջրիկանում» էր, ասում էր, որ ինքը փոքր ժամանակ երազել է պրոֆեսոր դառնալ և անպատճառ ամուսնանալ պրոֆեսորի աղջկա հետ:

«Պրոֆեսորի փեսայի» գեպրիկայի վրա Վարդուշը, որը ընդունակ էր ծիծաղել անգամ այն ժամանակ, երբ «2» էր ստանում, առաջինը փութկացրեց: Շատերը հետեցին նրան, Համիկը ինքն էլ ծիծաղելով և ինչ որ ծաղրական խոսքեր ուղղելով «պրոֆեսորի փեսային», նստեց իր տեղը:

Հայտնի է, Արշոն վերավորովն ընկերների թեթևամիտ վերաբերմունքից, թե նրա զգայուն սիրտը հիասթափվել էր իր ընտրյալից: Բայց նա ձայն խնդրեց և կանգնեց տեղից, կարմրեց, մի րոպե չիմացավ ինչպէս սկսել, ապա լուրջ և հուզված ասաց.

— Այսինքն ընկերներ, ինչո՞ւ էք ծիծաղում: Ի՞նչ վտուրան կա դրա մեջ, որ ծնողներն իմանան, թե իրենց աղջիկը կամ աղան ում հետ են ամուսնանում: Հիմա ծնողներին ու որդիներին միջև առաջվա պես անլուծելի հակասութեաններ չկան: Մեզ չեն սովորեցնում չհարգել մեր ծնողներին, արհամարհել նրանց կարծիքը՝ կյանքում այդքան կարևոր մի հարց լուծելիս, ինչպիսին ամուսնութեանն է:

Համիկը ուղադրութեամբ լսում էր Արշոն, մինչդեռ մյուսները զարմացական բացականչութեաններ էին անում, ոմանք առանց ձայն խնդրելու առարկում էին Արշոն, վիճում: Վերջում Համիկը ուրախ ու թեթևամիտ, բայց ինքնավստահ մի տոնով դարձավ գեպի Արշոն.

— Լավ, ի՞նչ ես փրկո՞ւմս, իմ հարցն է քննվում, իմ մասին խոսիր, ես համոզված եմ, որ իմ ծնողները կը համաձայնվեն իմ ընտրութեան հետ:

— Այո, քո մասին, — դառնութեամբ և չզիտես ինչից վերջնականապես վերավորված, աչքերը հեռացնելով Համիկից և ձեռքը ամուր սեղմելով գրքին, շարունակեց Ար-

շոն,—այսօր այնպիսի տալավորութուն է ստացվում, թե դու ոչ համալսարանը կարգին կավարտես, և ոչ էլ օրինավոր կերպով կամուսնանաս: Ամբողջ հուլիսի օրերի ևս ընդունակութուններդ վրա, իսկ այստեղ ցույց սարքեցիր, թե պարագում ես, ամուսնության մասին էլ խոսում ես առանց ամոթխածության:

Հասմիկը կարմրեց և շփոթվեց: Ըստ երևույթին այդ հարվածը նրա համար անսպասելի էր և ծանր: Բայց մի վայրկյան չանցած մրցման հրավիրողի պես համարձակ ասաց.

— Իսկ դու և՛ կավերտես և՛ կամուսնանաս, ի՞նչ մեծ բան... Բայց դու բանաստեղծ չես դառնա, այ թե ինչ:

Այստեղ էլ Արշոն շփոթվեց, բայց նա չափազանց հանդիստ ու հանդիսավոր, կարծես երգվում էր, ասաց.

— Ես իմ հայրենիքի արժանավոր քաղաքացի կը դառնամ, դրանում կարող ես չկասկածել:

Ժողովը սկսել էր ավելի աղմկել: Չորս կողմից ձայն էին խնդրում, մեկը մյուսին ընդհատում էր, բայց այդ աղմուկի միջից լսելի դարձավ և ուշադրութուն գրավեց Նունիկի վերավորված ձայնը:

Նունիկը ակտիվ կոմերիտուհի էր, չափազանց ջանասեր, թեև պակաս կարգացած: Նա սուսերենից թույլերի թըվումն էր և դառնում էր, որ օրակարգը իրեն էլ է վերաբերում, և որ Հասմիկը ծաղրում է իրենց, տեսո է համարում: Իր լայն ճակատից հետ տանելով հաստ և ուղիղ մազերը ու նայելով միայն Ալեքսեին, Նունիկն ասաց.

— Ես մի քանիսի անունից կարող եմ ասել, որ մենք այսպիսի բնկերով օգնությունը չենք խնդրում, մենք խընդրելու սովոր էլ չենք, օրիորդ Հասմիկ, դու քեզ այնքան մի երեակայիր, իմացիր, որ եթե եկել ենք սովորելու, ուրեմն առանց քեզ էլ կսովորենք. լավ կանես, որ քո բարի խորհուրդները քեզ համար պահես:

— Դու ի՞նչ ես վեր-վեր թռչում, — իրեն կորցրած ասաց Հասմիկը:

Ժողովականներին մի մասն սկսեց աղմկել: Ալեքսեյը ձեռքով խփեց սեղանին:

—Նստեցե՛ք, բոլորդ նստեցե՛ք:

Եվ երբ հանկարծակի լռություն տիրեց, Ալեքսեյը անմիջապես օգտագործեց առիթը: Նա դիտել, որ Համբիկի հետագա ներկայությունը թույլ չեր տալու մինչև վերջը կանոնավոր տանելու ժողովը: Նա այժմ արդեն վարպետորեն ձևացնելով, թե առաջվա պես հանգիստ է, հայացքը շրջեց ժողովականների վրա և առաջ.

—Ընկեր Կարախանյանը իր վերավորական արտահայտություններով ու ռեպլիկաներով խանգարում է ժողովը. առաջարկություն կա նրան դուրս հրավելիս ժողովին:

—Համաձայն ենք,—բղավեցին մի քանիսը:

—Խնչ իրավունքով—եռանդուն առարկում էր Համիկը,—իմ հարցն է քննվում, ինձ հեռացնե՞ք ժողովից:

—Ես քվեարկում եմ,—պաշտպանելով իր միանգամայն հանգիստ տոնը, շարունակեց Ալեքսեյը:—Ո՞վ է կողմ:

Բաղմաթիվ ձեռքեր համարձակ վեր պարզվեցին, իսկ ֆիզկուլտուրնիկ Վարդգեսը, նրա կողքին նստած մի դուստառ տղա՝ Կոստյա անունով, որ գիտատու նվազելու մեջ վարպետ էր, «պրոֆեսորի փեռան» և մի քանի ուրիշներ, դեմ քվեարկեցին:

Համիկը դուռը շրխկացնելով դուրս եկավ լսարանից: Նրա բացակայությամբ երկար վեճ սկսվեց այն մասին, թե նկատողություն պետք է անել Համիկի Կարախանյանին, թե զգուշացում, էանավճիբ զգուշացում, թե զբաւոր:

Քիչ անց դուռը բացվեց և երեսաց Համիկի դեղեցիկ գլուխը: Համիկը, թեև կամաց ու կարծես վախենալով բացեց դուռը, բայց ձայնն առաջվա պես համարձակ հնչեց.

—Ընկեր Ալեքսեյ, դուք պարտավոր էք ինձ թույլ տալ ժողովին մասնակցելու: Վերջիվերջո ես կոմերիտական եմ՝ թե չէ:

Համիկն ուզում էր ներս մտնել:

— Ես կատարում եմ ժողովի որոշումը, — առաջ Ալեքսեյը
և դուռը ծածկեց:

Երբ մենք ժողովից դուրս եկանք, պատուհանի մոտ,
միջանցքում տեսանք Համբիկին: Նա գլուխը հենել էր
պատին և հեկեկում էր: Ոչ ոք չէր պատկերացնում, թե
Համբիկին երբեկոցի կարելի էր տեսնել լաց լինելիս: Աղջիկ-
ներից մի երկուսը մոտեցան նրան մխիթարական խոսքեր
ասելու, իսկ Արշոն դիտմամբ գնաց պատի տակով և Հա-
մբիկի կողքով անցնելիս ասաց.

— Կուցկտիվը հաղթեց, մենակ ես զոռւմ քեզ...

Այս դեպքից հետո Համբիկն ու Արշոն չէին խոսում
իրար հետ: Այդ ժողովի պատճառով էլ նրանց ոտմանն ու
ենթադրվող ամուսնությունը մնաց օդից կախված:

Մի քանի օր անց, Ալեքսեյը կուրսի կոմեքստական-
ների տեղեկացրեց, որ կոմիտեն հաստատել է մեր ժողովի
որոշումը և պարտադրել է Համբիկին պարագել ուսանող-
ների հետ, ինչպես նաև պատի թերթ հրատարակել: Ալեք-
սեյն առաջ, որ Համբիկը հաստատվել է թերթի լամբադեր
և պահանջեց մեզնից օգնել Համբիկին, կատարել նրա հանձ-
նարարությունները:

Հետևյալ օրը, երբ մենք հավաքվել էինք Պապաշայի
շուրջը և շնորհավորում էինք նրա որդու ծնունդը, լսարան
մտավ Համբիկը, ձեռքին մի ոլորած թուղթ: Նա մի րոպե
լուրջ նայեց մեզ, հետո մատեցավ Պապաշային ու բարձրա-
ձայն խիճաղելով ձեռքը մեկնեց նրան.

— Շնորհավո՛ւր, շնորհավո՛ւր, — հետո հանկարծ սպառ-
ռաց. — Չհամարձակվեք տնուն դնել, մինչև ես չգամ ձեր
տուն: Սկսես որ ամուսնացած չեմ, քավորակին կլինեի:

— Մի քիչ համեստ եղիր, ինտելիգենտ մարդ ես, —
լրջանալով ասաց «պրոֆեսորի փեսան»:

— Տանել չեմ կարող քեզ նմաններին, որոնք շատ
լուրջ են, — պատասխանեց Համբիկը. — բայց այնուամենայնիվ
լրջացավ և իր հնչուն ձայնով բարձր ասաց.

—Պատի թերթի համար ուսներեն նյութեր կրերեք։ Պապաշա, դու մի հատ ուերուս թխիր, հաշիվների հետ լավ ես։ Ընկեր ժուռնալիստաւո, — դիմելով ինձ ասաց նա, — դու էլ Լերմոնտովի հրեկոյի մասին մի բան գրիր, ընկեր Նուսիկ, — իրոնիայով շարունակեց նա. — դու էլ գրիր, թե ինչ պիտի գովարությունների ես հանդիպում ուսներեն դասերդ պարապելիս։ Ընկեր Ալեքսեյ, առաջնորդողը չմոռանայ։

Հասմիկը նայեց Արշոյին, կարծես ուզում էր նրան էլ մի բան ասել, բայց չասաց, այլ շրջվեց ու դուրս եկավ լսարանից։

Մենք չվերավորվեցինք Հասմիկից, անգամ Նուսիկը կարծեմ ներել էր նրան։ Հասմիկի պարզ, յուրայինի տոնը հարազատ էր ընկերներին։ Ալեքսեյն էլ ուրախ էր Հասմիկի մեջ «հասարակական» քիչ հայտնաբերելու համար և խորամանկ ժպտում էր, երբ Հասմիկը հանձնարարություններ էր անում ուսանողներին, կամ պարապմունքների ժամեր էր նշանակում։ Բայց Հասմիկի մեջ կատարված փոփոխության առթիվ ուրախացել էր նաև Արշոն։ Նա տեղից վեր թռչելով բացաշնչեց։

— Կեցցեա, գործի է անցել, ես էլ մի բանաստեղծություն կգրեմ թերթին։

Հասմիկը չլսեց այդ խոսքերը։ Նրանք շարունակում էին խոռով պահել։ Հասմիկը միայն նրա հետ էր, որ չէր հաշտվում, ցատուփալից հայացքներ էր նետում նրան, երբեմն էլ աշխատում էր ձեռքներ, թե արհամարհում է, իսկ Արշոն խոցվելով այդ վերաբերմունքից, սկսել էր նույն ձևով պատասխանել Հասմիկին։

Բայց նրանց ամուսնությունը այնուամենայնիվ տեղի ունեցավ։

1941 թվի աշնանը, երբ մենք նորից դասի հավաքվեցինք, տղաներից շատերը, որոնց թվում Ալեքսեյը, Վարդգեսը, «պրոֆեսորի փեսան» արդեն ռազմաճակատ էին մեկնել: Որքան մենք զարմացանք, երբ լսեցինք, որ Պապաշան մինչև պատերազմն էլ բարձր հրամանատարի կոչում էր ունեցել, կոչվել էր Խալիլին-գյուլում և այժմ հենց առաջին օրը բանակ էր գորակոչվել: Մեր կուրսի աղջիկներից մի քանիսը, Վաղգուշը, Նունիկը, ավարտել էին բժշկական քոլեջերի կարճատև դասընթացները և նույնպես կամավոր կերպով բանակ էին գնացել: Աշխատող-սովորողներն սկսել էին շատ վատ հաճախել դասերին: Համալսարանը տխուր տպավորություն էր թողնում: Դասամիջոցներին առաջվա պես ուրախ աղմուկ չէր լսվում, թևանցուկ զբոսնողները միջանցքում հատ ու կենտ էին: Դրսում Նրևանի սեպտեմբերյան արեք դեռ կիզում էր գետինը, իսկ մեզ թվում էր, թե աշնանային մանր, անընդհատ անձրև է մաղում:

Մնացորդներս թեև առաջվա պես լսում էինք դասախոսությունները, բայց հաճախ զարմանքով հարց էինք տալիս իրար. «միբոլք սովորելու ժամանակ է, չի՞ լինի, որ համալսարանը փակեն և բոլորիս ուղարկեն ռազմաճակատ»: Նրկար ժամանակ սովորելու վրա նայում էինք որպես մի երկրորդական գործի, որ անհասկանալի պատճառներով մեր վզին էին փաթաթել: Տարօրինակ էր թվում, որ մեր ընկերները գնացել էին Հայրենիքը պաշտպանելու, իսկ մենք հանգիստ խղճով պետք է շարունակեինք սովորել: Պետք էր տեսնել, թե ինչպիսի ընդունելություն դուրս ուսանողներից մեկի այն առաջարկը ժողովում, թե պետք է թողնենք համալսարանը և գնանք կոլխոզների բերքը հավաքելու: Բայց մեզ այդ թույլ չտվին:

Կուրսում մնացած տղաների մի մասը, որոնց թվում Աբշոն, ամեն օր սպասում էին, որ իրենց ռազմական կոմիտարիատ կկանչեն և բանակ կուղարկեն: Նրանք գալիս էին համալսարան միայն նրա համար, որ դասամիջոցներին միմիանց հաղորդեն պատերազմական նորությունները, վի-

ճեն միջազգային հարցերի շուրջը, իսկ հաճախ էլ դասերին չէին մասնակցում:

Բայց կային և այնպիսի ուսանողներ, որոնք զարմանում էին մեզ վրա: Օրինակ մի կարճահասակ աղջիկ կար մեր կուրսում, որը երբեք չէր խոսում պատերազմի մասին և ինչպես միշտ, հանդիսա պարապում էր: Նրա մոտիկ ընկերուհին նույնպես, լավ ապրած աղիտակամորթ մի գեր կին հավատացնում էր, թե պատերազմը մի քանի ամսում կըվերջանա և ժամանակ կորցնելու կարիք չկա: Նա ևս ավելի ջանասեր էր դարձել, մանավանդ, որ գերազանցիկ ուսանողները թիվը պակասել էր և բարձր թվանշաններ ստանալու հավանականությունը ավելացել էր նրա համար:

Հասմիկն այդ օրերին տենդային էր դարձել: Դասամիջոցներին չէր երևում, երբեմն էլ դասերից «փախչում» էր: Այնուամենայնիվ երբ հայտնվում էր դասին, հարցնում էր, թե նախորդ դասին ինչի մասին են խոսել, ինչ թեմա են անցել գոտախոսները: Նախորդ տարվանից նա մի պարտք ունի: Մի օր եկավ այն հուլիսով, թե անմիջապես քննություն կտա ու կանցնի, որովհետև պատերազմի պատճառով նրա կարծիքով պահանջներն էլ պետք է որ խիստ չլինեն: Բայց երբ առաջին օրը քննություն տվողներից իմացալ, որ «պրոֆեսորների վրա պատերազմը չի ազդել», հայտարարեց, թե գրադարանից գիրք կվերցնի ու մի շարքով տանը կսարապի: Սակայն նրա անհանգիստ բնավորությունը ըստ երևույթին թույլ չէր տալիս տանը նստելու: Մի շարքով դարձավ երկու-երեք, Հասմիկը գետ քննությունը չէր տվել ու դրա համար էլ ավելի անհանգիստ էր: Բայց նա հիմա ավելի եռանդուն կերպով էր զբաղվում իր պատի թերթով և միայն դանդաղում էր, որ «հիմա ուսանողները կարգին բան չեն գրում»: Մի անգամ, երբ հորված ստանալու գործում անհաջողություն էր մասնավել, նա բարձրաձայն ասում էր.

—Ի՜նչ է, կարծում եիք ևս չէի՞ կարող թվանշանների հետևից ընկնել, իսկի էլ չէի գրադվի պատի թերթով, եթե

չէինք Արեւսի հիշատակը: Այս, թե ֆրոնտ գնացած չէր լինի, ամեն ինչ կողքի նրա վրա ու միայն դասերս կը պարտէի:

Մի օր էլ եկավ առաջին ժամը դեռ չսկսված և խոնդրեց ընկերուհիներէից մեկի տետրերը:

— Համբերություն չունիմ դէրձ կարգալու, առաջին անգամ կյանքումս տեսնում, էն էլ ուրիշի («ուրիշի» բառը նա դառնությամբ շեշտեց) տետրով պետք է պարտապահ:

Իսկ երեկոյան քննություն տվեց և լսարան մտնելով կանչեց:

— Պատերազմի ժամանակ երեքն էլ հերիք է, մի բան որ «միջնադարն» ուսերիցս ընկավ: Ու կարծես իտալիա թիթևացած քայլեց դեպի դուռը:

Արշոն ախուր նայեց նրա հետեից և մոռանալով, որ ինքը սովորաբար ավելի կոպիտ էր խոսում Հասմիկի հասցեին, արտասանեցով առաջ:

— Պատերազմը շփոթել է աշխարհ:

Այս խոսքերի վրա Հասմիկը դուռն մոտից ետ դարձավ և հայացքը սկսեց Արշոնին: Նրա ոչ այնքան խոշոր, շատ դանակադուր շեքերից կայծեր էին ցայտում:

— Ինչ չեն խնդրում, որ իմ մասին հոգ տանես: Պատերազմը քեզ է շփոթեցրել: Ուրիշները նման հիմա դու էլ պետք է ֆրոնտում լինիր:

Արշոն վարմացած, բայց ինչ-որ հիացմունքով և ինչպես առաջնորդ՝ Հասմիկի հետ խոսելիս լրջանալով, ասաց:

— Ինչ արած, ինձ դեռ չեն կանչել, երբ որ կանչեն, կգնամ:

— Թող կամավոր գնայիր, իմ եղբայրներս առաջին օրը գնացին, առանց կանչելու. միայն ժողովներում ձառտակ գիտես:

Նա շրջվեց ու հղարտ, համաչափ քայլվածքով, դեռ արնը դոփնելով, դուրս գնաց:

Երբ դանդը հնչեց, նա ներս եկավ, բայց հակառակ իր սովորության նստեց ոչ թե աղաներից որևէ մեկի մոտ,

այլ իմ և գեղեցիկ ժպտացող կնոջ կողքին: Հասմիկը գտնատվել էր: Դրանից նրա ճակատն էլ ավելի սպիտակ ու գեղեցիկ էր երևում: Նա հետ ավելց վզից իր երկար գանգուրները, արձակեց նուրբ, վարդադույն շրջագիծներ վզի մոտ դասավորված մի երկու կոճակը և մի փոքր հանգստանալով չգիտես ինչ մաքերից ու հուշգերից, իմ ձեռքից առանց թուլլալու թյան վերջրեց մատիտը և սկսեց ինչ-որ նկարել սեղանի վրա: Հետո մատիտը ավելց ինձ, բռնեց ծնոտը և լուրջ լսելու դիրք ընդունեց: Բայց այդ էլ չօղնեց և նա դարձավ ինձ ու հարցրեց.

— Կարողանում ես լսել:

Ես ուռերս թոթվեցի: Պարծենալ չէի կարող, ես նույնպես դժվարությամբ էի կենտրոնանում:

— Ես չեմ կենտրոնանում, պետք է մի բան անեմ, — ասաց Հասմիկը, — միմիայն դասերով կյանքս չի լցվում: Ինձ թվում է, թե մենք էստեղ դուռն ենք պահում, մի տեղ արյունահեղ կռիվ են մղում, մյուս տեղը հանդիսա նստած սովորում են, կարծես պատերազմը մի մասին վերաբերում է, մյուսին՝ ոչ:

Մի բուլե լեկուղ հետո նա դարձավ կամացուկ հարցրեց.

— Նուշիկից ու Վաղգուշից նամակ կամ:

Ես ասացի, որ նրանք առայժմ Հայաստանում են, բայց հայտնի չէ որտեղ, որովհետև նրանք գրում են փոստային հասցեով:

— Երանի նրանց, ես էլ հետները մի քանի օր քույրական կուրսեր գնացի, բայց պրակտիկայի ժամանակ հիվանդանոցում ուշաթափվեցի: Բժիշկն ասաց, որ ես քույր չեմ կարող լինել, տեսես ինչից է, միթե ես քաղքենի եմ: Բայց ինձ թվում է, որ ֆրոնտում լավ կլինեմ, ես վախկոտ չեմ, մի խոսքով որոշել եմ կամավոր գնալ:

— Որ ինչ անես, — դեպի Հասմիկը դարձավ իմ կողքին նստած մաքրությունից առաջվա պես փայլող կինը, որը

այս անգամ իր հեղահամբույր ժպիտին ավելացրեց հեգնանքի ինչ-որ արտահայտութիւն:

—Մի բան կանեմ, քիչ բան կա անելու,—տարակուսանքի թեթեւ շեշտով պատասխանեց Հասմիկը:

—Երևի ուղղւում ես ֆրոնտ դնալ միայն նրա համար, որ ասեն, իսկական հայրենասէր ես: Ուղղւում ես բանակին օգնել, այստեղ օգնիր, կանանց համար թիկունքում ավելի շատ դործ կճարվի:

—Օրինակ, ի՞նչ գործ:

—Առայժմ լավ սովորել, իսկ հետո կյանքը ինքը կասի թե ինչ պետք է անել: Ասենք թե բոլորը քեզ նման մտածելով ֆրոնտ դնան, ռժպիտը է բանակի կարիքները հոգա:

Հասմիկը ուշադրութեամբ նայում էր խոսակցին, հետո թեքվեց դեպի ինձ և ականջիս փափսաց.

—Զգացմունքներից աղքատ է, բայց խելը ունի, հը...:

Այդ օրերին ես մի անգամ էլ ներկա եղա Արշոյի և Հասմիկի հանդիպմանը: Արշոն դուրս եկավ դահլիճից, որտեղ կոմերիտական ժողով էր և հեալով ցած էր իջնում ոտնդուլքներից: Զուրկ ամուր խփելով ճաղին, նա կանգ առավ և սկսեց արագ-արագ խոսել: Արշոն դժգոհ էր այն բանից, որ ժողովի նախադահուլթյան մեջ նստած մի աղջիկ իրեն լավ չեր պահում, որ ժողովականների մի մասը զաղափար չունի այս պատերազմի մասին և պահում է իրեն բոլորովին ոչ այնպէս, ինչպէս պետք է:

—Այ թե Ալեքսեյն էտեղ կլիներ,—ջղածգորեն ձեռքերը արտրելով շարունակեց նա,—ինչո՞ւ նա նրանց հետ կամալոր չդնացի... Վաչե, դե շուտ արի,—բղավեց նա մի աղայի, որ նույնպէս դուրս էր եկել դահլիճից և շտապ ցած էր իջնում: Արշոն բռնեց նրա թևը և վազեց դեպի գլխավոր մուտքը, որ բացվում էր փողոցի վրա և համարյա դռների մեջ հանդիպելով Հասմիկին, կանգ առավ: Հասմիկը նույնպէս ինքնաբերաբար կանգնեց: Նրանք մի բոսիկ ապաստարար իրար էին նայում, հետո Արշոն պոկվեց տե-

դից ու միայն հեռանալով ձեռքը բարձրացրեց օդի մեջ և հրածեղաի շարժում անելով առաջ.

— Մնաս բարով, Համսիկ:

Համսիկը գունատվեց ու արձանացավ տեղում, իսկ մի վայրկյան հետո դարձավ ինձ ու կարծես երազի մեջ հարցրեց.

— Գնացի՞ն...

Երկու տարի անցավ այդ օրվանից: Համալսարանի ընկերներից շատերի հերոսական մահվան լուրն ստացվեց: Պատմում էին, որ Ալեքսանյն ընկել է իր զորամասը գրոհի առաջնորդելիս և վերջին բռնկվել խնդրել է սանիտարունի ընկերության հանել իր գրգռանից վաղուց մահացած մոր նրկարը և բռնել իր աչքերի առաջ: Տղաներից շատերը մի քանի օրով եկան, զբոսնեցին իրենց սիրած աղջիկների հետ ու նորից ռազմաճակատ վերադարձան: Շատերից բոլորովին տեղեկություն չկար:

Մենք արդեն ավարտական քննություններ էինք տալիս: Չտեսնված ուրախ օրեր էինք ապրում, լսելով մեր դուքսերի հաղթական առաջխաղացման մասին դեպի արևմուտք:

Մի օր համալսարանում տեսա Համսիկին: Նա նիհարել էր և գունատվել, խուսափում էր մեզ հետ խոսելուց: Ցանկություն էր լինում մխիթարել Համսիկին, որովհետև բոլորս արդեն դիտեինք, որ նրա կրտսեր եղբայրը, որով նա այնքան հպարտանում էր առաջներում, վերադարձել էր ոտքը կտրված: Բայց Համսիկի ընամբությունը չէր հանդուրժում մխիթարություն: Համսիկը չէր սիրում, որ իրեն խղճան: Նա առաջվա պես հպարտ էր քայլում, իսկ տխրությունը մի առանձին հմայք էր տալիս նրա դեղնակությունը: Համսիկն այժմ ավելի բարեխիղճ էր դարձել դեպի դատերը: Կարճ ժամանակով, երբեմն նույնիսկ բռնկանալով գալիս էր ընթերցարանը, կարդում էր, գրանցում:

ներ անուամբ և ապա շտապ դուրս էր գալիս: Ոչ ինքն էր խոսում, ոչ առիթ էր տալիս, որ մենք խոսենք:

Ֆիզիկուլաուրնիկ Վարդգեսը, որն արդեն վերափորված վերադարձել էր սաղմամանկատեղի, ըստ երևույթին տեղյակ չէր Համբիկի դժբախտությանը: Մի անգամ նա կանգնեցրեց Համբիկին միջանցքում և հարցրեց թե ուր է այդպես շտապում նա, կարծես թե ասիլի կարևոր գործեր ունի քան պետական քննությունները և ավելացրեց, որ Համբիկը շատ է փոխվել, բոլորովին փոխվել է:

Համբիկը պատասխանեց նրան այնպես, կարծես ոչ մի առանձին բան չէր պատահել, այսինքն իր առաջվա աշխույժ, սուրբույթ ուրախ, իսկ ներքուստ մտերմական տոնով: Յուշյ տալով նա ասաց.

— Սրանք, այս մայրիկներն ինձ հասան, բայց ես սրանց հասա, աշխատում եմ, հիմա մեր տան աշխատողը ես եմ:

Մի ուրիշ անգամ ես նրան տեսա այն լսարանի առաջ, որտեղ մենք նախորդ օրը քննություն էինք ավել: Համբիկը մեջքով հենվել էր պատին, դիրքը սեղմել ծնոսին և մտածկոտ նայում էր իր ոտքերի առաջ: Իրմացի լուսամուտից ներս ընկած ամառային բարկ արևի ճառագայթները ամբողջովին իրենց գիրկն էին առել նրա իրանը, բայց Համբիկն ըստ երևույթին չէր զգում այդ:

— Քննություն ես տալիս, Համբիկ:

— Ես ի՞նչ էիր կարծում, — հանկարծ օթափվելով և երևի վերափորվելով իմ կարեկցական տոնից, պատասխանեց Համբիկը, — գործիս անունն ի՞նչ է: — Ու անմիջապես լսարան մտալ:

Ինձ համար գաղանիք չէր, որ Համբիկը առանձին դեպքերում կոպիտ էր, բայց այս դեպքում նրա տոնի մեջ ոչ թե այդ կոպտությունն զգացվեց, այլ ծաղր իմ թերահավատության նկատմամբ և քաղաքիված վիշտ:

Անցավ կես ժամ կամ մի քիչ ավելի և Համբիկը դուրս եկավ լսարանից կարմրած և ուրախ: Ես արդեն չէի կաս-

կածում, որ նա լավ թվանշան է ստացել, այնուամենայնիվ հարցրի.

— Ի՞նչ ստացար:

— Հինգ,— ուրախ պատասխանեց նա, բայց իր փոքրիկ ուղիղումն ու գիրքը թեի տակ, իսկ մատները ամառային շրջադրստի նորաձև դրզանների մեջ. դնելով, հանկարծ առաջվա պես մտածկոտ դարձավ ու մեղմ իրոնխայով հարցրեց.

— Հետաքրքիր է, դժուար ինչ բանի էք, ամեն մեկն իր թվանշանի համար, չէ՞, հասկա ինչո՞ւ առաջվա պես ընկերություն չեք անում:

— Դու մեր ընկերության կարիքը չես զգում կարծեմ...

— Ե՞ս— հառաչեց Համբիկը— ես թերեւ չեմ զգում, ինձ համար ի՞նչ կա, ճիշտ որ դժվար բան է համալսարան ավարտելը, բայց ոչինչ, ինչպես երեւում է, բոլոր քննությունները կտամ, ես էլ ձեզ նման որոշել եմ չնահանջել:

— Ինչի՞ մասին է խոսքը:

— Ոչինչ, մի բան կա, իհարկե, բայց չեմ ուզում ասել...

— Նիհարել ես:

— Գիտեմ, — անփույթ պարզությամբ ասաց Համբիկը, — երբեմն դառնությամբ եմ հիշում այդ մասին, բայց առաջվա պես չեմ վախենում: Ջարմանալի բան է, հիմա չեմ մտածում դուր գալու մասին, ընդհակառակը, բծախնդիր եմ դարձել սղանների նկատմամբ, եթե դուր չեն դալիս, ընկերություն էլ չեմ անում... երեւի դա նրանից է, որ լավերն այնտեղ են...

— Իսկ ի՞նչ է պատահել, որ ընկերության մասին ես խոսում...

— Ոչինչ, — դարձյալ աշխատելով անփույթ ձևանալ ասաց նա, բայց ինձ մի լավ նայելուց հետո հանկարծ փոխեց իր որոշումը:

— Մի թեթեւ հոգս ունեմ:

— Դե լավ է, որ վիշտ չէ, այլ հոգս:

Առաջին անգամ ես Համբիկի դեմքին դարմանք և չը-

Քաղցրած թախիժ նկատեցի: Նա տխուր տարակուսանքով
ինձ էր նայում, կարծես ուզում էր որոշել, թե ինքը վիշտ
ունի, թե հոգս: Նա կարծես ինքնամոռացության մեջ բըռ-
նեց թեև ու դանդաղ փոխելով քայլերը հարցրեց.

—Արշոյին հիշում ես...

—Մեր Արշոյին, ինչպես թե...

Մենք՝ արգեն իջնում էինք սանդուխներով: Հաս-
միկը լուռ էր և թվում էր, թե այլևս չի ուզում խոսել,
բայց ես դգում էի, որ նա բացատրվելու կարիք ունի:

—Հիշում ես,—գլուխն ուղղելով ասաց Հասմիկը, երբ
մենք հասանք վերջին սանդուխին և պետք է գնայինք
տարբեր ուղղություններով: Ոնց էինք ամեն անգամ խե-
թում իրար... Ձեռն հիշում, որ մի քնքուշ խոսք լսած կամ
սուած լինեմ նրան... իսկ հիմա...

—Հիմա ինչ...

Հասմիկն իր ռեդիկուլից երկու նամակ հանեց և մեկ-
նեց ինձ:

Ես հենց ձեռագրից ճանաչեցի այդ նամակներից ա-
ռաջինի հեղինակին: Իմ առաջ անմիջապես պատկերացավ
Պապաշայի արմուկը, որ դրելու ժամանակ վեր էր բար-
ձրանում: Պապաշան երախտագիտությամբ լի մի նամակ էր
դրել Հասմիկին: Նա շնորհակալութուն էր հայտնում Հաս-
միկին այն բանի համար, որ վերջինս օգնել է նրա ընտա-
նիքին վառելիք և երեխաների համար հագուստ ձեռք
բերելու համար, որ նա պարապում է իր տղայի հետ, որի
շնորհիվ փոքրիկը ռուսերենից դերադանց է ստացել և որ
այս ամենը այնպես էր աղբել իր՝ զինվորի և հոր վրա, որ
չգիտի, թե ինչպես արտահայտի իր երախտագիտությունը:

Նամակի վերջում, ըստ երևույթին դուշակելով, թե
ինչը կարող է ամենից շատ ուրախացնել Հասմիկին, Պա-
պաշան խորամանկորեն ավելացրել էր.

«Ես մեծ դժվարությամբ, բայց և այնպես իմացա մեր
Արշոյի հասցեն և նրան նամակ դրեցի, որտեղ դրել էի
նաև քո մասին: Արշոյից մի ոգեշունչ պատասխան ստացա:

Այդտեղ նա գրել էր, որ ինքը հիմա է քեզ վերջնականապես հասկանում և բազմակետեր է գրել: Թուտացի է մի ուրիշ առիթով «կրկին վերադառնալ քո հարցին», եթե դրական պատասխան ստանա: Արշոյից մի նամակ ստանալն ինձ համար մի կատարյալ տոն էր: Զգիտեմ, դու գիտեմ, թե չէ, որ ես նրան շատ եմ սիրում, և ցանկանում եմ, որ ձեր նամակագրութունից էլ մի լավ բան դուրս գա: Մյուսը Արշոյի նամակն էր:

«Հասմիկ, — գրում էր Արշոն, — չեմ թագցնում, որ համակրանքի հետ մեկտեղ, ես երբեմն հակակրանք եմ դրացել քո նկատմամբ: Ինձ թվում էր, թե դու դժվարութեան դիմանալու, անձնագոհութեան ընդունակ չես: Գուցե դու հիմա էլ այս սողերը կարգադրեալ դայրանում ես և առում: «Ինչու ես գրում, մի է այդ քեզ խնդրել»: Բայց համբերիր մի րոպե: Պապաշայի նամակն ստանալուց հետո իմ համակրանքը քո նկատմամբ այնքան ալիքացավ, որ սերս կրկնապատկվեց: Դու ընտանիք ես կերակրում, Պապաշայի ընտանիքին ես օգնում, և միևնույն ժամանակ լավ ես սովորում, այդպես էր գրել Պապաշան: Սյուտեղ, ռազմաճակատում, այդպիսի բաները, հատկապես ընտանիք պահելը շատ բարձր է գնահատվում: Եթե դիմիոր չլինեի և դու էլ առաջիկա «անարխիստը» մնայիր, դուցե երբեք չբացատրվեի»:

Այնուհետև Արշոն գրում էր, որ հիմա երբեմն մտքատու է, երբեմն հանգստի ժամին լսում է Հասմիկի ձայնը՝ արդեն մեղմ, սիրաշունչ, երբեմն էլ թվում է, թե Հասմիկի գլուխը իր կրծքին է փաթվում, և մեղմ շոյում է այտերն ու նորից նա հեռանում է, անեանում, և ինքը ինչ-որ հեռվում բարձրութեան վրա տեսնում է Հասմիկի ատլետիկ ֆիզուրան, որ ձեռքը պարզած կանչում է ղինվորին և իր հնչեղ ձայնով ասում է նրան «սպասում եմ քեզ»:

Ես չէի կատկածում, որ Հասմիկը դրական պատասխան կգրի և մտքովս անցավ, որ երեի նույն բառերով է պա-

տառխանի՝ «Սղաթում հմ քեզ»։ Բայց ինչու էր Համբիկն այդպես տխուր նայում ինձ։

— Դու նամակի ամսաթիվը չնայեցիր, — ասաց Հասմիկը դուշակելով իմ մտքերը և ցունկանալով հապացնել, որ անժամանակ եմ ուրախանում։

Իսկապես, Արշոյի նամակը գրված էր ուղիղ ինը ամիս տառջ։

— Նոր նամակ չկամ...

— Իսկ տառջինն է և վերջինը։ Բայց սարսափելին այդ չէ։ — շարունակեց Համբիկը։ — Այն նամակն ստանալուց մի շաբաթ հետո, երբ ես Պաղաշայնից տանը պարապում էի նրա երեխայի հետ, այնտեղ եկավ Արշոյի մայրը։ Կանգնել ու երկար նայում էր ինձ, հետո հանկարծ հեկնկալով վաթաթվեց ու սկսեց համբուրել մազերս, ճակատս... «Իմ հարսն ես դու, իմ բալիկն ես, Արշոս քո մասին գրել է, ինչքել է, որ տեսնեմ քեզ, խոսեմ հետդ»։ Մի խոսքով Արշոն հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքներին, ինձ հեռակա կերպով ծանոթացրել է մոր հետ։ Դե ինձ էլ ինչ էր պակաս։ Վեր կացա ու գնացի նրանց տուն։ Սկզբում մեկ-մեկ էի գնում, իսկ հիմա շատ հաճախ։ Միզքս զալիս է պատափին։ Ասում է, քանի որ դու տուն ես գալիս, ես գիտեմ, որ Արշոս կգա, անպատճառ կգա, որ գնում ես, տունը կարծես դատարկվում է, ինչպես Արշոյիս գնալու ժամանակ։ Երբեմն պարապում եմ Արշոյի գրառեղանի մոտ, կարդում եմ նրա ժրատ հիշողությունները, բայց զրբանք էլ բավական են նրան հապանալու համար։ Ես հիմա եմ գլխի ընկնում, թե ինչու է ինք մենք այնքան հաճախ ընդհարվում։ Ամեն մեկի ուղում էր, որ իր սիրած մարդը կատարելութուն լինի»։

Մի բույն լուռթյուն տիրեց։ Ես նայեցի Համբիկին։ Ինձ թվաց, թե նրա աչքերը լիքն են։ Մի կողմ նայելով, որպեսզի թաքցնի ինձնից արցունքները, Համբիկն ասաց.

— Գոնե նամակն ստացած լինեք, իմանար որ ես «պառում եմ իրեն»։

Այս խոռակցությունը տեղի ունեցավ 1943 թվի ամ-
ռանը, իսկ 1944 թվի վաղ դարնանային մի օր քաղաքի
կենտրոնական փողոցում ես հանդիպեցի Արշոյին: Արդեն
լսել էի, որ նա ռազմաճակատից եկած պատգամավորու-
թյան մեջ է, բայց չէի տեսել: Նա բռնել էր ձեռքս և ոչինչ
չէր կարողանում ասել, ինչպես և ես նրան: Շատ բան
կար հարցնելու, բայց ինչպես պատահում է նման դեպքե-
քերում, չգիտեի ինչից և ինչպես սկսել: Երևի նա էլ նույն
վիճակումն էր: Վերջապես Արշոյն ժպտաց դրությունը դի-
տակցող հասուն մարդու ժպիտով և այդ ժամանակ ես լավ
նայեցի նրան ու տեսա, թե որքան է փոխվել: Սևացած,
առողջ դեմքի վրա վալեռն աչքերը մեկ կայծկլտում էին,
մեկ էլ կարծես հանդիստ որոնելով հանգչում էին մի կետի:
Նա մի քանի շքանշան ու մեդալ ուներ: Դրանցից մեկի
վրա ես բարձրաձայն կարդացի. «գերազանց հետախույզ»:
Եվ կարծեմ դա իմ առած առաջին խոսքն էր:

— Ես էլ ամենից շատ սրանով եմ հպարտանում: Լավ
հետախույզը երբեմն որոշում է զորամասի բախտը: Լավ,
թողնենք այդ: Այժմ առա, ի՞նչ լուր կա մեր կուրսի աղա-
ներից, — հանկարծ խոսքը փոխեց Արշոյն:

Ես դեռ մտածում էի, թե ինչ պատասխանեմ, երբ նա
արագ վրա բերեց.

— Ալեքսեյը նամակ չի ունի, նրանից որևէ տեղեկու-
թյուն ունե՞մ:

Ես մեր կուրսի աղաների մասին լսել էի թե ուրախ
և թե ախուր լուրեր: Բայց որպեսզի տխուր բաների մասին
պատմելու առիթ չտամ, ուրախ բաների մասին հիշեցի
միայն և խոստովում էի որևէ բան հաղորդել մանավանդ
Ալեքսեյի մասին: Գիտեի, որ նա Ալեքսեյին մի քիչ լղկա-
լականացնում էր դեռ առաջնորդում և հիմա շատ կտխրեր,
եթե իմանար նրա մահվան լուրը:

— Ինչքան ժամանակով է հիկել ձեր պատգամավորու-
թյունը, ռազմաճակատում մեր ծանոթներից ո՞ւմ եք տե-
սել, — հարցրի ես:

—Նրեի մի տաս օր կմնանք, թեև ճիշտ առած, կուզեի-
երկար մնալ: Բացի այն, որ կարոտել էի Նրեանի հողին,
չրին, այս դմայելի գարնանային օրին, եկածս օրն էլ
ամուսնացա:

—Ի՞նչպե՞ս. ո՞ւմ հետ, — կեղծ դարմանքով հարցրի հո:

Արշոն այդ ժամանակ հեռուն էր նայում և ինչ-որ
մեկին երջանիկ ժպտում էր: Նա էլ այն կողմը նայեցի:

Իր հաղթական քայլվածքով, ժպտը դեմքին մեղ էր
մոտենում գեղեցիկուհի Հասմիկը: Նա բարեկեց միայն ինձ,
որովհետև Արշոյին երեւի նոր չէր տեսնում, և իր սովորու-
թյան հակառակ՝ խոսք չգտնելով, կարմրեց ու կանգնեց
Արշոյի կողքին: Վերջինս մտերմական քնքշությամբ և մի
տեսակ հետաքրքրությամբ դիտում էր Հասմիկին. երեւի
հիանում էր իր «բնության հրաշքով», հետո շոյեց նրա
մազերն ու ասաց.

—Այսօր ավելի հետաքրքիր հո:

—Շնորհակալություն կոմպլիմենտի համար, գործերդ
սլո՞ւմ:

Այդ ժամանակ Արշոն հանկարծ մի բան հիշելով դար-
ձավ ինձ.

—Ինչպե՞ս է որ չես դարմանում մեր այսպիսի մոտ
հարաբերությունների վրա, ես Հասմիկի հետ եմ ամուս-
նացել.

—Գիտեմ, գիտեմ, — ասացի ես նրանց շուտ ազատելու
ցանկությամբ: — Ես ձեզ վաղուց եմ շնորհավորել, միայն
թե ասա, դու ուղիմահատից ես գալիս, դուցե որն է բան
ավելի գիտեմ, սլափերադմը երբ կվերջանա, ձեր ուղղու-
թյունը ո՞րն է, դուք ո՞րտեղ եք կանգ առնելու:

—Պատերազմը երբ կը վերջանա, էդ չեմ կարող ասել,
բայց որ մենք Բեռլին պիտի մտնենք, էդ մեկը հաստատ
գիտեմ:

—Բեռլին պիտի մտնեք, ուրիմն՝ նաև դու, բանա-
տեղձդ, և Հասմիկը ձեր ոտքերի տակ ծաղիկներ կցանի,

—հիշելով Արշոյի՝ պատի թերթում տպւած րանսասեղծությունը, ասացի ես:

Արշոն նորից փաղաքշանքով նայեց Համբիկին:

—Կարծեմ այդպէս էր մի ժամանակ ցանկանում Համբիկը, որ աղաները կռվէին, իսկ աղջիկները ծաղիկներ ցանէին նրանց ոտքերի տակ: Իսկ ինչ որ ինձ է վերաբերում, ես այսպիսի աղջկան թույլ չէի տա կռանալ, այլ ձեռքից կվերցնէի ծաղիկները և ճակատը կհամբուրէի:

Նա նորից հիացմունքով շոյեց Համբիկի մազերը, երկար նայեց նրա սպիտակ ճակատին, հետո դարձավ ինձ ու ասաց.

—Այսօր արի մեր հարսանիքին:

Թվում էր, թե այս խոսքերից հետո նրանք կհեռանան, բայց Արշոն հանկարծ տխրեց, դրպանից ծխախոտ հանեց (նա ըստ երեւոյթին ռազմաճակատում ծխել էր սովորել), վառեց և նայելով հեռուն, փողոցն ի վեր, ասաց.

—Վախենում եմ այսպիսի ամուսնությունից: Ո՞վ դիտե ինչ պատահի... Ես չէի ուզէիս որեւէ մեկի դժբախտության պատճառը լինել... Երիտասարդ աղջկա համար սիմպատիա կորցնելը սարսափելի չէ դուցե, իսկ ամուսին...

Արշոն ակտուր նայեց Համբիկին, կարծես նրանից փրկուելու էր սպասում:

—Գնանք, — կշտամբանքով ասաց Համբիկը, Արշոյի թեից քաշելով: — Ամուսնացողը մենակ դժւ ես, իսկ ես, իմ ցանկությունը...

Համբիկը կարմրեց, բայց իրեն հատուկ պարզությամբ խոսքը մինչև վերջը տարավ:

—Ես ուզում եմ ոչ թե քո սիրեկանը լինել, այլ կինը, քաջ և ազնիվ մարդու կին, և ոչ թե սիմպատիա խաղալ... Դե, գնանք, գնանք, մորդ իսկի չես խղճում, խեղճի աչքը ջուր կտրեց, իսկ դու էստեղ փիլիսոփայում ես:

Հետո ուրախ փարվելով Արշոյի թեին, նա դարձավ ինձ.

— Ուրեմն կգաս մեր հարսանիքին:

Գարուն էր: Աշխատանքից հետո Երևանի կենտրոնական փողոցներում արտակարգ եռ ու զեռ է լինում: Հիմնարկներից մեծ ու փոքր խմբերով միանգամից դուրս են գալիս բոլոր աշխատողները և շտապում են տուն, կամ մայթերին կանգնած ծանոթների հետ զրույցի բռնվում:

Այդպիսի մի օր ես տեսա մայթի վրա խմբված մարդկանց միջից արագ անցնող մի կնոջ, որի գրկին երեխա կար: Նա նայում էր ուղիղ դիմացը, շուրջը չէր նայում և բավական չի լինի ասել, թե այդ կինը տխուր էր: Տարօրինակ էր ինձ համար, բայց փաստ էր, որ ես Հասմիկին անմիջապես չճանաչեցի: Եվ որովհետև ինձ թվաց, թե նա ինձ չի նկատել, աշխատեցի խուսափել Հասմիկի հետ հանդիպելուց, թեպետ կուղենայի շնորհավորել երեխա ունենալու առթիվ, տեսնել նրա փոքրիկին: Ես լսել էի, որ Արշոյի հերոսական մահվան լուրն էր ստացվել, բայց չըզիտեի, հայտնի է այդ Հասմիկին, թե ոչ: Ով գիտե, զուցե նրան խնայելու համար հայտնած չլինեին ուրախելի լուրը: Ես էլ չէի ցանկանում այն մարդը լինել, որից առաջին անգամ նա լսեի այդ մասին: Բայց անկյունից թեքվելու ժամանակ Հասմիկը ինքը նկատեց ինձ ու մի հալարտ ժպտիտ դեմքին կանգ առավ:

Ես ընդունիլի շփոթվեցի: Նայում էի երեխային ու թվում էր, թե հիմա լաց կլինեմ:

— Կարծում ես հուսահատվում եմ, — հնչեց Հասմիկի վշտահարձաց հալարտ ձայնը, — ամենեին ոչ: Նա ընկավ Բեռլինի ճանապարհին, հայրենիքի համար: Ես ծաղիկներ չեմ կարող ցանել նրա ոտքերի տակ, թեև երազում էի այդ մասին, բայց այ, նրա տղան...

Մենք մի քիչ հեռացանք դեպի համեմատաբար ոչ մարդաշատ մի փողոց: Մի տեղ դարձյալ կանգնեցինք: Ես բաց արի երեխայի դեմքը, ուզում էի տեսնել, թե ուրիշ է նման:

— Արշոյին, — դուշակելով միտքս և, խանդաղատանքով նայելով իր երեխային առաց Հասմիկը, — Երբ մեծանա,

մենք կգնանք Բեռլինի ճանապարհով, միառին, ձեռք-ձեռքի տված, կայցեւենք հոր դերեղմանը, այնտեղ նա կերգովի հոր նման Վեր հայրենիքի արժանավոր քաղաքացի դառնալը... Հիշում ես, այդպես ասաց կարծեմ Արշուն այն օրվա ժողովում:

Հասմիկի աչքերից արցունքի երկու խոշոր կաթիլ ընկավ երեխայի գեմքին և նա շտապով ծածկեց փոքրիկի գեմքը: Փորձեց դապել իրեն, բայց ըստ երևույթին այդ նրան ավելի վատ կացութեան մեջ էր դնում: Թուլացավ, հենվեց պատին և ազատութեան տվեց իր արցունքներին: Եւ փորձեցի վերցնել նրա ձեռքից երեխային, բայց իմ այդ շարժումը կարծես սթափեցրեց Հասմիկին և նա ճիգ դործադրեց, ուղղվեց, ամուր դրկեց երեխային: Նրա գեմքին երեսց հսկարութեան փայլը:

— Իսկ հիմա ես կպահեմ ու կգառտիարակեմ իմ բալիկին, կպատմեմ իր հոր ու նրա ընկերների մասին, այս պատերազմի մասին: Ինչքան բան պիտի սովորեցնեմ նրան...

Անհող, ծաղկուն աղջիկը չքացել էր: Իմ առաջ կանգնած էր արդեն վիշտ ու տառապանք ապրած, բայց հպարտ ու վճռական մի կին, որ գիտէր իր կյանքի ճանապարհը:

— Տեսնում ես, ինչքան ծանր է, բայց ես էլի հպարտ եմ իմ սիրով ու ամուսնութեամբ, իմ փոքրիկն էլ հպարտանալու շատ բան ունի: (Նա մի փոքր բարձրացրեց երեխային ու քնքշութեամբ նայեց նրան) — Նրա հայրը հերոսների սերնդից էր, նա ընկավ հայրենիքի համար:

ԳՐԱՍԵՆՅԱԿՈՒՄ

Պատերազմն սկսվելուց մի քանի օր հետո գրասենյակը գրեթե դատարկվեց: Մեծ-մեծ լուսամուտներով, բարձր առաստաղով ընդարձակ սենյակի տարբեր անկյուններից զեպի դուռն էին նայում կարծես որբացած գրասեղանները: Էլ ավելի տխուր տպավորութուն էր գործում գրասենյակն այն բանից հետո, երբ լուսամուտներից կապույտ սովա-բաթուղի կախեցին լուսաքողարկման համար և ապակի-ների վրա մառախլի բազմաթիվ քառակուսիներ կապրին:

Գրասեղաններից միայն մեկը, որ ծածկված էր կանաչ մահուղով և այդ պատճառով գեղեցիկ փայլ էր տալիս նրա վրա դրված հարուստ, մարմարե զրհնական պիտուլքներին, առաջվա պես ուրախ ողջունում էր ներս մտնողին:

Գրասենյակում հին աշխատողներից մնացել էին մի-այն երեք հոգի, որոնցից երկուսը կին էին:

Մեկը ծեր էր, ակնոցները քթին, կտրած ուղիղ մա-գերով, գուրս ընկած աչքերով, միշտ մաքուր սրբած ծուռ կոշիկներով: Նա ներս էր մտնում թե չէ, սուսիկ քայլերով մոտենում իր գրասեղանին, հանում էր հաստ գրքերն ու նայում, նայում այնքան մոտիկից, որ կարծես ոչ թե կար-գում, այլ հոտոտում էր գրքի թերթերը:

Մյուսը երիտասարդ էր, բարակիւրան, կանոնավոր կազմվածքով: Նա նույնպես ակնոցներ էր կրում և մազերը հին մոդայով ծոծրակի վրա հավաքում, իսկ սպիտակ ճա-կատին, իբր թե անգլութութունից, խոպտաներ էր թող-նում, որպեսզի ավելի երիտասարդ երևա:

Երրորդը վարիչն էր:

Պատերազմից առաջ էլ վարիչը արտաքուստ այնպես էր պահում իրեն, որ ասես ուզում էր տարբերվել մյուս աշխատակիցներից, թեև մի քանիսը գիտեին, որ նա բարձրացել է զրկանքներով և կյանքից, որ նրա բնավորության խստության, հաճախակի մաշվածության հետ չի ստացում կարմիր գծերով մետաքսե փողկապը:

Պատերազմն սկսվելու օրից վարիչը դարձավ ավելի խիստ ու պահանջկոտ: Հիմա արդեն նա բոլորովին չէր ծիծաղում, հազվադեպ էր ժպտում, չէր հանդուրժում ամենաչնչին անփութությունն անգամ և աշխատում էր ավելի լարված: Նա ամենևին չփոխեց միայն այն սովորությունները, որոնք կապված էին արտաքինը վայելուչ և մաքուր, անգամ փայլուն ցույց տալու հետ: Առաջվա պես գեղեցիկ փողկապներ էր կապում, իր գրասեղանին մոտենալիս կամ գրասենյակից դուրս գալիս հանում էր գրպանից մի անագին կարմիր սանր և ուռցնում էր իր գոռզ մագեբը, որից զլուխն անբնականորեն մեծանում էր: Եթե չէր շտապում, շատ գործնական արտահայտություն տալով դեմքին, սանրը սրբում էր և նոր միայն գրպանը դնում:

Ծեր կիներն ու ջահել կիներ նստում էին մի երկաթ սեղանի երկու տարբեր ծայրերի մոտ, որովհետև նախորդ տարիներին գրասենյակում աստիճանաբար նոր մարդիկ էին ավելանում, իսկ սեղաններն, ընդհակառակը, մաշվում էին, շարքից դուրս գալիս: Վարիչը, սակայն, համառորեն չէր ուզում նոր սեղան գնել, գործ ունենալ առևտրական հիմնարկների հետ և ընդունում էր թույլ դիմադրությունն առաջարկել: «Սեղանը մեծ է, միառժամանակ յոթ գնացեք, հետո կտեսնենք» — ասում էր նա կանանց: Բայց ահա անսպասելիորեն սեղաններն ազատվեցին, այն էլ ոչ թե մեկը, այլ մի քանիսը: Սակայն կանանցից ոչ մեկը չէր փոխադրվում: Երիտասարդ կիներ անձկությամբ նայում էր անտեղ մնացած սեղաններին, հիշում էր նրանց տերերին, որոնք մի քանի օր առաջ բանակ գնացին և նրան թվում էր թե՛ արատավորած կիների գնացածներին հիշատակը,

եթե անմիջապես փոխադրվի և զբաղեցնի նրանց սեղանները: Ծեր կիներն էլ մտածում էր, թե իրեն վայել է նորին ձգտել, իր համար այս հիշն էլ լավ է, թող երիտասարդ կիներ, եթե ուզում է, նոր սեղան զբաղեցնի:

Մի քանի օր հետո գրասենյակ մտան երկու նոր աշխատողներ: Դրանցից մեկը մի 25 տարեկան կին էր, որի նիհար ու զուռնատ գեմքին՝ արյան պակասության պատճառով սև բծեր կային: Պատերազմի սկսվելու չորրորդ օրը, երբ ամուսինն արդեն բանակումն էր, նրանց դռանը կանգնել էր շտապ օգնություն մեքենան և կիսամեռ վրձակում նրան հիվանդանոց էր տեղափոխել: Ոտքի կանգնելով, ջահել կիներն սկզբում շվարած նայում էր ծննդաբերությունից ապաքինվող կանանց, դարմանում էր այն բանի վրա, որ ուղե կանանց չեւ տանջում ապագայի հոգսը: Եղան այնպիսի բուրհներ, որ նա զղջաց, թեթևամտություն համարեց իր արածը, բայց մի երկու օր հետո արդեն ուրախ էր, որ ազատվել է երեխա ունենալու հոգսից, որ կարող է աշխատել ու պահել այս մեկին, մինչև ամուսնու վերադարձը:

Մյուս նորեկը մի թիկնեղ երիտասարդ էր, խստահայաց, արտաքուստ չափազանց լուրջ, փոքր ինչ ծաղկատար գեմքով, բայց կանոնավոր գիմազներով: Գեղեցիկ էին հատկապես նրա ատամները: Գուցե այդ էր պատճառը, որ երբ նա խոսում էր, դժվար էր հավատալ, թե դա այն նույն մարդն էր, որ քիչ առաջ այնպես լուրջ, գրեթե կըշտամբանքով էր նայում խոսակցին: Խոսելը բացահայտում էր երիտասարդի ներսում թագնաված ինչ-որ չարածի մանկական բարություն: Հենց առաջին օրից երիտասարդը առանձին ուշադրություն արժանացավ իր անվան պատճառով

—Այդ ի՞նչ տարօրինակ անուն է,—ակնոցների տակից երիտասարդին զննելով ասաց ծեր կինը, —Մուրադ:

Իսկ երիտասարդ կինը կոկետաբար մի վայրկյան ուղղեց իր ճակատի խոպրաչները, նույնպես ուշադիր զննեց երիտասարդին և բարկացած հոնքերը կիտեց: «Ինչո՞ւ այս առողջ երիտասարդը բանակ չի գնացել» մտածեց նա: Եվ

երկար ժամանակով հակակրանք էր զգում նորեկի նկատմամբ այն պատճառով, որ վերջինս գրասենյակ գալով ոչ ոքի չհարցրեց, թե ումն են ազատ մնացած սեղանները և առանց տատանվելու զբաղեցրեց նրանցից ամենալավը: Մուրադը չառաց, որ ինքը գնալու է ճիշտ այնպես, ինչպես գրանց նախորդ տները, այդ պատճառով էլ նրան չեն հետաքրքրում երկտասարդ կնոջ քնքուշ զգացումները գնացած ընկերների նկատմամբ: Նա նստեց իր ընտրած սեղանի առաջ և այժմ անքն ախանջին հենած շուրջն էր նայում առիտ կողմնորոշվելու համար: Հետո ձեռքերը շալվարի զրպանները դրած ման եկավ սեղանների արանքում, ոչ ոքի չհայեցելով, կարծես մի բանի համար բարկացած, մի բողբոջ էլ կանգնեց լուսամուտի առաջ, բայց իր համար հրապուրելի բան չգտնելով դուռում, նորից շուռ եկավ ու նստեց սեղանի առաջ:

Վարկչը ուզում էր նորեկ երկտասարդներին ցույց տալ իր լուրջ, միշտ զբաղված լինելը և անբարյացակամ արտահայտությունն ունեցող դեմք ընդունած, գլուխը կախ, դրում էր: Մուրադ անունը լսելով նա մի պահ բարձրացրեց գլուխը և նայեց այդ անունը կրողին. բայց երբ նորից կախեց գլուխը, զգալիորեն թթվեց և մտածկոտ դարձավ: Նա այն մարդկանցից էր, որոնք չեն սիրում ապավինել հիշողություններին, ասում են վիպական, ողբերգական և կամ դրամատիկական դրությունները կյանքում: Նրա կարծիքով դրանք լավ են վեպերում, բեմի վրա, իսկ կյանքում դրանք սարսափելի են, որովհետև միայն վերքեր են առաջացնում: Ահա թե ինչու նա աշխատեց վանել իրենից այն հիշողությունը, որ կապված էր «Մուրադ» անվան հետ և որպեսզի այդ իրեն հաջողվի, նա շարունակեց գրել զեղեցիկ, մարդարտաշար տառերով: Այդ ժամանակ գրասենյակի պատից կախված էլեկտրական ղանդը երկու անգամ հնչեց և վարկչը մազերն շտապ ուռցնելով դուռն գնաց:

Աշխատանքի նոր ընդունված գուհատ կինը—Մարջանյանը—էլեկտրական ղանդին նայելով քմեծադ տվեց

երկաթ ժամանակով հակակրանք էր զգում նորեկի նկատմամբ այն պատճառով, որ վերջինս գրասենյակ գալով ոչ ոքի չհարցրեց, թե ումն են ազատ մնացած սեղանները և առանց տատանվելու զբաղեցրեց նրանցից ամենալավը: Մուրադը չստաց, որ ինքը գնալու է ճիշտ այնպես, ինչպես գրանց նախորդ տեղերը, այդ պատճառով էլ նրան չեն հետաքրքրում երկուստարդ կնոջ քնքուշ զգացումները դնացած ընկերների նկատմամբ: Նա նստեց իր ընտրած սեղանի առաջ և աջ ձեռքը ականջին հենած շուրջն էր նայում առիտ կողմնորոշվելու համար: Հետո ձեռքերը շալվարի գրպանները գրած ման եկավ սեղանների արանքում, ոչ ոքի չհնայելով, կարծես մի բանի համար բարկացած, մի բոպե էլ կանգնեց լուսամուտի առաջ, բայց իր համար հրապուրիչ բան չգտնելով դուրսում, նորից շուռ եկավ ու նստեց սեղանի առաջ:

Վարիչը ուզում էր նորեկ երկուստարդներին ցույց տալ իր լուրջ, միշտ զբաղված լինելը և անբարյացակամ արտահայտությունն ունեցող դեմք ընդունած, գլուխը կախ, գրում էր: Մուրադ անուշը լսելով նա մի պահ բարձրացրեց գլուխը և նայեց այդ անուշը կրողին, բայց երբ նորից կախեց գլուխը, զգալիորեն թթվեց և մտածկոտ դարձավ: Նա այն մարդկանցից էր, որոնք չեն սիրում ապավինել հիշողություններին, ատում են վիպական, ողբերգական և կամ դրամատիկական դրությունները կյանքում: Նրա կարծիքով դրանք լավ են վեպերում, բեմի վրա, իսկ կյանքում դրանք սարսափելի են, որովհետև միայն վերքեր են առաջացնում: Ահա թե ինչու նա աշխատեց վանել իրենից այս հիշողությունը, որ կապված էր «Մուրադ» անվան հետ և որպեսզի այդ իրեն հաջողի, նա շարունակեց գրել զեղեցիկ, մարգարտաշար տառերով: Այդ ժամանակ գրասենյակի պատից կախված էլեկտրական ղանդը երկու անգամ հնչեց և վարիչը մազերն շտապ ուռցնելով դուրս գնաց:

Աշխատանքի նոր ընդունված գունատ կինը—Մարջանյանը—էլեկտրական ղանդին նայելով քմծիծաղ տվեց

կարիք կա դրա համար ուրիշին դիմելու, ես ձեզ չեմ հասկանում:

Այս խոսքերի վրա վարիչն իսկապես մոռացավ Մուրադի մասին: Նա մի իսկական կռիվ օարքեյ երիտասարդ թարգմանչուհու հետ, և բանը վերջացավ նրանով, որ թարգմանչուհին դիմում գրեց աշխատանքից ազատվելու մասին, իսկ վարիչը կարգալով դիմումն՝ ասաց.

—Ո՛հ, ընկեր, մենք ձեզ չենք ազատի: Եվ ի՞նչ է նշանակում աշխատանքից ազատել: Եթե մենք ձեզնից ազատվենք, սովետական ժողովուրդը, միևնույն է, ձեզնից հո չի ազատվի, դուք պետք է մի տեղ աշխատեք, ճիշտ է: Հետևապես մենք պետք է օգնենք ձեզ, որպեսզի աճեք:

Վարիչի այս փելիսոփայությունը ապշեցրեց նորեկներին: Մուրադն այնպես էր նայում վարիչին, կարծես կյանքում առաջին անգամ տեսնում էր մի տարօրինակ մարդու:

Իսկ հուզված թարգմանչուհին մոռանալով ամեն մի հեղինակութուն ու պաշտոն, այն որ, ինքը խոսում է չիմնարկի պետի հետ, համարյա ծղրտաց.

—Ի՞նչ եք ասում, թիվ է ձեզ իրավունք տվել ամեն մի ծուռի-պուռի բանի համար սովետական ժողովրդի աշունից խոսելու: Ես այդ ժողովրդի համար թարգմանություն չեմ անի, սեպտեմբերյան կանեմ, ես նպատակ չունեմ ձեզ նման պետ դառնալու...

Երբ վարիչը տեսավ, որ թարգմանչուհին կորցրել է իրեն, հանդատացավ, կամ գոնե այդպես ձևացրեց և ճակատը շփելով սկսեց նայել թարգմանությանը:

Մուրադը, որ մինչ այդ չէր կարողանում մեկնաբանել վարիչի տարօրինակ փաստարկումը, հանկարծ մտածեց, թե երևի թարգմանչուհին շատ կոպիտ սխալ է թույլ տվել: Հետաքրքրությունը ստիպեց Մուրադին մոտենալ վարիչի գրասեղանին և խնդրել թարգմանության տեքստը:

Վարիչը ահնայտ դժկամությամբ, երևի այն բանի համար, որ չէր սիրում, երբ երիտասարդները չափազանց ինքնավստահ են լինում, թարգմանությունը տվեց նրան:

Մուրադը երկար կարդում էր: Քանի գնում նրա դեմքին ավելի հաճախ էր երևում չարաճճի ժպիտը: Այդ ավելի շատ նկատում էր երիտասարդ թարգմանչուհին, որովհետև նա չգիտեր, թե ինչ է ներկայացնում իրենից այդ «Մուրադը», որ հանգուզն կերպով հանձն առավ վճռելու իր և վարիչի դատը:

Մուրադը մի անգամ էլ վերադարձավ վարիչի նշած տեղին, հետո ուղիղ քայլերով գնաց դեպի թարգմանչուհիների միացյալ սեղանը: Ինչ-որ մի բառ գրելով, նա հարցրեց.

— Այսպես ավելի լավ չէ՞, փոխանակ «հրաման» բառը փոխելու, կողքի բառը փոխենք:

Թարգմանչուհիները, ծերը, որ իր մոտ էր քաշել «Դադարաշյանը», դեն հրեց այն և մի փոքր մտածելուց հետո ասաց.

— Ճիշտ է, այդպես շատ ավելի լավ է:

— Իսկապես, ինչպե՞ս գլխի չէի ընկել, — բացականչեց երիտասարդ թարգմանչուհին:

Իսկ վարիչը, որ միայն իրեն էր հայտնի, թե ինչու հպարտացավ Մուրադի գյուտով, հետադարձական տոնով ասաց.

— Իսկ դուք չէիք ուզում ձեր սխալն ընդունել: — Հետո դիմելով Մուրադին ավելացրեց.

— Դուք խմբագրեցեք այդ նյութը:

Այդ օրվանից Մուրադը հեղինակավոր և նույնիսկ անխոխարինելի անձնավորություն դարձավ հիմնարկում: Երիտասարդ թարգմանչուհին, որ չար, կռախտ, անգամ արհամարհական վերաբերմունք ուներ դեպի գրագետ ձեացող անգրագետ մարդիկ, և ընդհակառակը՝ պաշտելու չափ հարգում էր գրագետ մարդկանց, փոխեց իր կարծիքը Մուրադի մասին: Ավելին. այդ օրվանից «լիրիկական» վերաբերմունք ուներ դեպի Մուրադը, հիացմունքով էր նայում նրա թիկնեղ ուսերին, ազատ շարժ ու ձևերին, իսկ դեմքի ծաղկատար լինելը ամենեւին չէր նկատում:

Վարիչը նույնպես փոխեց իր վերաբերմունքը Մուրադի նկատմամբ: Քիչ է ասելը «փոխեց»: Ոչ մի մարդու նկատմամբ ներողամտություն չգացմունքը չէր հազթահա-

յուսմ վարիչին այնպես, ինչպես այդ լինում էր Մուրադի նկատմամբ: Բայց նա զգում էր, որ իր սիրալիրության պատճառը միայն Մուրադի կարգացած ու զարգացած լինելը չէ: Նրա կարծիքով դրանք դատարկ բաներ են, և թե մարդ աշխատասեր չէ, և որ գլխավորն է, չունի պատասխանատվության զգացում: Իսկ Մուրադը, նրա կարծիքով, այս երկու թուլություններից էլ որոշ չափով ունի: Ուրեմն ինչո՞ւ ինքը չէ կարողանում նրան էլ այնպես կըշտամբել, ասենք, առանց իր թուլավորության աշխատանքի ժամերին հիմնարկությունից բացակայելու համար, ինչպես այդ կաներ մի ուրիշի նկատմամբ: Մյուս կողմից միշտ իր գործն իմացող այդ մարդը վերջերս մոռացկոտություն և ցրվածություն էր հանգես բերում: Առաջներում էլ վարիչը նկատում էր, որ հաճախ իր վրա դարձանում են և երբեմն էլ չգիտես ինչու, խղճում: Բայց այն ժամանակ նա շատ չէր բարկանում դրա համար, որովհետև գտնում էր, որ ինքը ամենևին խեղճ չէ: Թեև ոչ մի հարազատ և նույնիսկ մոտիկ մարդ չունի, բայց աշխարհը մեծ է, ինքն էլ խելքը գլխին մարդ է, գնահատում են և առատ վարձատրում, պատասխանատու գործ են վստահում, էլ լ՞նչ է պետք աշխատասեր մարդու համար:

Իսկ հիմա... Ինչո՞ւ համար այդ Մուրադը նայում է իրեն զարմացած, բայց ներողամտաբար: Զլինի՞ թե ճանաչել է և խղճում է... Եվ վարիչի մեջ ավելի հաճախ էր հանգես գալիս բռնկվելու, սրան-նրան կշտամբելու ցանկություններ:

Բայց միայն այդ չէր վարիչի վերջերս ավելացած ներվախնությունը պատճառը: Նա ուզում էր թագցնել իր անբավականությունն աշխարհի գործերի ընթացքից, այդ Մուրադ անունը բորբոքում էր՝ նրա երևակայությունը:

Հաճախ հիմնարկի աշխատողներին որեւէ մեկը բանակ գնալուց առաջ գալիս էր մնաս բարև ասելու: Վարիչը բընում էր նրա ձեռքը և չոր ու ցամաք առնով ասում էր միայն. «հաջողություն, հաջողություն»: Շատ կուզենար

ասել. «Հերոս եղիր, հաղթանակով վերադարձիր», բայց դժբանք նրա հարազատները չէին, ոչ մեկի հետ մոտիկ հարաբերությունների չուներ և չէր կարողանում ասել ու վերադաված նստում էր աշխատելու: Երբեմն աշխատակիցներին կշամբում էր այն բանի համար, որ նրանք տխրությամբ էին խոսում մեկն ու մեկի բանակ մեկնելու ամօթիվ, կամ անհամբերությամբ ու լացով էին սպասում մեկն ու մեկի նամակին ռազմաճակատից:

Աշխատակիցները այս ամենը վերագրում էին վարիչի անզգա և անհոգի բնավորությանը և վատ էին տրամադրվում նրա նկատմամբ:

Գրասենյակի աշխատակիցները երբեք չէին ուշանում աշխատանքից, վարիչը շատ էր խիստ: Միայն ծեր թարգմանչուհին, որը թոշակառու էր, կարող էր աշխատանքի ներկայանալ ուղած ժամին: Բայց վերջերս նորությունները ցեղու համար, նա նույնպես շուտ էր դալիս, հատկապես չէր ուղում, կամ չէր կարողանում բաց թողնել այն բուհները, երբ թերթերն ստացվում էին ու սեղանից սեղան շրջելուց հետո բնկնում էին Մուրադի սեղանի վրա, որը արդեն աչքի անցրած նյութերը, մանավանդ ինֆորմացիոն բոյի հաղորդումները նորից բարձրաձայն կարդում էր: Եվ որովհետև նա լավ առողջանություն ուներ, բոլորը լսում էին, իսկ հետո մոքերի փոխանակություն էր սկսվում:

Միայն մի անգամ ընթերցանությունը վերջացնելուց հետո մոքերի փոխանակություն չեղավ: Ծանր օր էր: Գար լուռություն էր տիրում: Այդ օրը ռադիոն ու թերթերը առաջին անգամ հաղորդեցին Մոսկվան ռմբակոծելու մասին: Համարյա բոլորն էլ այն կամ այն կերպ լսել էին, բայց չէին ուզում հավատար, իսկ հիմա տեսնում էին սևով ապիտակի վրա գրված:

Մուրադը վեր կացավ ու ձեռքերը գրպաններում հուզ-

ված շրջեց սեղանների արանքում: Վարիչը նկատելով երիտասարդի արտակարգ մոռյլ տրամադրությունը, մի տեսակ բարեկամաբար առաց.

—Թշնամի է, հապա լինչ էիք կարծում, պետք է դիմանալ:

—Այո, ուղղակի որոններես է խփում,—ասաց Մուրադը և հիշեց, որ ինչ-որ ծանոթ բառեր է ասում, բայց այդ բոպելին չհիշեց, որ դրանք Ասդրեյ Բալկոնսկու խոսքերն են դարձյալ Մոսկվայի մասին:

—Հուսահատվելու բան չկա,—ավելացրեց վարիչը, աշխատելով քաջ ու առույգ երևալ:

—Հուսահատվել, այդ բառը ես առհասարակ չեմ սիրում,—ասաց Մուրադը և նստեց:

Այդ օրը նա մի բոցաշունչ հողված գրեց սովորական երիտասարդության մասին, որը կարդալով վարիչի մեջ ցանկություն առաջացալ լինել երիտասարդ, կովել, ճաշակել թշնամուն ոչնչացնելու գերազույն հաճույքը: Նա հանկարծ ուզեց պատմել իր երիտասարդ տարիներին մասին, բայց և խսկույն վանեց այդ մտքերը, որովհետև անցածը տխուր էր և սարսափելի:

Այդ օրը Աննա Բագրատովնան ուշ եկալ աշխատանքի: Ուրիշների պես նա էլ էր լսել Մոսկվան ումբակոծելու մասին և երբ ներս մտալ, ոչ թե սովորականի պես լուռ նստեց իր տեղը, այլ դողդոջուն քայլերով մոտեցալ վարիչի կողքին կպցրած քարտեզին և երկար ժամանակ չէր կարողանում այնտեղից հեռանալ:

Հարցրին, թե ինչ է պատահել:

Աննա Բագրատովնան չկարողացալ միանգամից պատասխանել. նա հանեց թաշկինակը և ակնոցների տակից արցունքները սրբելով ձեռքը մեկնեց քարտեզին:

—Մոսկվան... Տղաս Մոսկվայի կայազորումն էր, այն-բոլորումում...

Բոլորն էլ խղճացին Աննա Բագրատովնային, բայց միայն երիտասարդ թարգմանչուհին մխիթարեց նրան, ասե-

լով, որ տղային ոչինչ չի պատահի, իզուր է Աննա Բագրատովյան անհանդատանում: Մարջանյանը հարցնում էր ինքն իրեն, թե ինչու Աննա Բագրատովյան քարտեղին մոռեցավ, միթե մոռացել է Մոսկվայի տեղը: «Շփոթվել է՝ երևի կարծում է, թե քարտեղից կարելի է իմանալ, թե ինչ է պատահել Մոսկվայի աէրոդրոմին»: Իսկ Մուրազը սպասում էր, որ վարիչը հիմա կասի Աննա Բագրատովյանին, «Գնացեք, հանգստացեք, այսօր ձեր փոխարեն յուր փառանքն»: Բայց որքան մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ վարիչը խրատական տոնով ասաց ծեր կնոջը.

— Ինչո՞ւ էք սուգ անում, Աննա Բագրատովյան, ձեր տղան հայրենիք է պաշտպանում, դուք պետք է ուրախ լինեք դրա համար: Չարմանում եմ, ինչո՞ւ եք լալիս:

Բոլորը մի տեսակ սառնություն զգացին վարիչի այս չոր ու ցամաք տոնից: Իսկ Մուրազը, որ մտովին երբեմն նմանեցրել էր նրան այն մարդու հետ, որ սովի տարին պահել է իրեն, այժմ վերջնականապես եղբակացրեց, որ դա այն մարդը չի կարող լինել: Նրա մեջ ցանկություն առաջացավ անպայման մի վերափորական բան ասել վարիչին: Բայց կատարվեց հակառակը:

Այդ ժամանակ զրասնյակ եկավ Մարջանյանի հին ընկերներից մեկը — «մոտո բարև» ասելու: Նա մեկնում էր ուղմաճակատ: Ընկերների բաժանումը սրտառուչ էր: Գրասենյակի աշխատողները թեև չէին ճանաչում երիտասարդին, բայց բարությամբ ու մի տեսակ երախտագիտությամբ լի հայացքներով ճանապարհ գրին նրան: Իսկ Մարջանյանը, երևի հիշելով ամուսնու և եղբայրների զնալը և կամ իր ու փոքրիկ տղայի մենակ մնալը, թաշկինակը տալով աչքերին ու թնկթնկաց:

Վարիչը, որ գլուխը կախել էր և աշխատում էր ցույց տալ, թե ամենևին չի նկատում այդ սրտահույզ տեսարանը, իրոք տանջվում էր: Ինչո՞ւ ինքն էլ մի հարադատ չունի, որ կովելու ուղարկի: Ինչո՞ւ ինքը ոչ մի կերպ չի կարող նրանց նման մասնակցել այս կովին: Ձե՞

որ սա իր կռիվն է, կռիվ գերմանացու դեմ, հայկ ռխերիմ թշնամու դեմ: Ո՛հ, լաց լինել չի կարելի, ինչ՞ու ես լալիս: Ինչ՞ու է այդ երիտասարդ կինը լալիս, պետք է ասել, միայն ասել և վրեժ լուծել:

— Ընկեր, դուք երիտասարդ էք, — ասաց նա դուռից բարձրացնելով, — դուք ձեր ընկերներին լալով չպետք է ուղարկեք թշնամու դեմ: Ո՛ւմն ես պետք ձեր արցունքները, ի՞նչ սրտով պետք է նա կռվի գնա ..

Մարջանյանը, որին ձանձրացրել էին վարիչի ծայրահեղ պաշտոնակությունն ու ավելորդ լարվածությունը, այս խոսքերն ընդունեց որպես բացարձակ վերավորանք՝ իր, սովետական երիտասարդի հասցեին: Նա այդ բոլորին այնպիսի հոգեվիճակ ապրեց, որ աչքերից հեռ տարավ թաշկինակը և վեր կենալով տեղից, համարյա հանդիսավոր քայլվածքով մոտեցավ վարիչի գրասենյակին: Սեանց շտապելու նա ձեռքը մեկնեց պրեսա-պապյեթին, բայց երբ նրա ձեռքն իր ափի մեջ առավ պրեսա-պապյեթի մարմարե կոթը, նա ձեռքը հեռ քաշեց:

Մութադը տենդորեն հետևում էր Մարջանյանի շարժումներին, մոտավորապես կռահելով նրա մտադրությունը և դրանից բխող հետևանքները: Բայց եղավ մի բուպե, որ ամբողջովին ուշադրություն դարձած նա նայում էր վարիչի դեմքին:

— Եթե դուք կշարունակեք այդ տոնով ինձ հետ խոսել... — ասաց Մարջանյանը: Այդ վայրկյանին Մխիթարյանը խղճալի, տարակուսանքով ու զարմանքով լի մի հայացք էր ուղղել Մարջանյանին և կարծես հնազանդ սպասում էր հարվածին: Նրա հայացքի մեջ այդ բոլորին զինծու ոչինչ չկար, այդ արդեն նա ինքն էր: Այդ էր պատճառը, երևի, որ նրա մեջ Մութադը տեսավ մանկական միամտություն և զարմանք և ճանաչեց Մխիթարյանին: Նա իրեն լավ հաշիվ չտվեց, թե ինչ՞ու, բայց այլևս ոչ մի կասկած չուներ, որ դա Տիկոն է:

Մարջանյանն իհարկե չխփեց Մխիթարյանին: Նու
այդքան անտակտ չէր, այլ միայն առաց:

— Ես ես ձեր ճակատին կխփեմ— և հուզված դուրս գնաց:

Երբ Մխիթարյանն ուշքի եկավ, սպառնաց աշխա-
տանքից հեռացնել Մարջանյանին, մեղադրեց նրան ան-
վայել վարքագծի մեջ, բայց Մուրազն արդեն չէր լսում
նրան:

«Տիկո» — կրկին ասաց նա մտքում, և զգաց որ այդ
մարդը պարզվում է իր համար: Նա շատ փոքր էր եղել և չը-
փորձեց իր հույսը հիշողությունների վրա դնել, բայց դրա
փոխարեն նա ազատ էր ենթադրություններ անելու մեջ:
Գերմանացիների, պատերազմի պատճառով առանց հարա-
գատների, կյանքի բեռան տակ մենակ մնացած, հարազատի
խնամքից ու դուրդուբանքից միանգամից զրկված պատա-
նու մեջ կարող էր այսպիսի տաբօրինակ ու հակառական
բնավորություն դարգանալ: «Նա իրեն չնչին մարդ է հա-
մարում», — մտածում էր Մուրազը, — բայց միևնույն ժամա-
նակ նրա մեջ անզուսպ ցանկություն կա ամբողջ ժողովրդին,
գուցե և ամբողջ մարդկությունը հանել գերմանացիների դեմ:

«Իսկ եթե նա չէ... Ոչ, ոչ, նա է, — ուրախալույով գլուտ
աբաժ մարդու պես, շարունակում էր մտորել Մուրազը:
Իսկ որքան լաջն է եղել նա... Սոփի տարին, մի որը պա-
տանի էի, պահել է ինձ, անտեր մնացած երեխայիս»:

Այդ բոպին Մուրազը այնպիսի կարեկցությունը ու
լսանդադատանքով էր նայում Մխիթարյանին, որ վերջինս
շփոթվեց և արդեն նույնպես վերջնականապես համոզվեց,
որ դա իր ենթադրած Մուրազն է: Երբեք և ոչ ոք նրան
այդպես չէր հայել: Այդ հայացքի մեջ, որով Մուրազը հիմա
իբեն էր նայում, չկար ոչ արհամարհանք, ոչ կշտամբանք,
ոչ բարկություն: Հեռաքրքրություն, կարեկցություն, հա-
րադատություն կար միայն: Այլևհիմ, վարիչին թվաց, թե
Մուրազն ուզում է մի բանի համար ներողություն խնդրել
իրենից: Եվ այդ աչքերը... Հիմա արդեն բոլորովին ծանոթ
էին և անցյալի մշուշից կյանքի էին կոչում ծանոթ պատ-

կերներ: Բայց վարիչը հանկարծ հիշեց, որ ինքը ոտման-
տիկ մարդ չէ, որ չի կարելի հիմա տարվել այդ պատկեր-
ներով և աշխատեց հեռու վանել դրանք իրենից:

Սակայն Մուրադի աչքերը ձեռք չէին քաշում նրա-
նից, դամվում էին ձեռքերին, խառնում շարժումները:
Մխիթարյանին թվում էր, թե հիմա իր շարժումները ոչ
թե ինքն է դեկլավարում, այլ Մուրադի սեեռուն հայացքը:

Վերջապես Մուրադը խոսեց: Նա բոլորովին մոռացավ,
որ քիչ առաջ ուղղում էր վերավորել վարիչին նրա անդառ,
չոր ու ցամաք խոսքերի համար և մեզմ, հետաքրքրությամբ,
գրեթե հեղուկյամբ հարցրեց.

— Դուք հարազատներ ունե՞ք, ընկեր Մխիթարյան:

— Ո՛չ, — խուսափողական պատասխանեց վարիչը, խառ-
նելով իր առջև փռած թղթերը:

— Ոչ մի...

Վարիչը, որ իր կյանքում ոչ ոքից գաղտնիք կորզե-
լու փորձ չէր արել և ամենևին խորամանկ մարդ չէր, հան-
կարծ մտածեց խորամանկության դիմել:

— Ոչ մի: Իսկ դուք հարազատներ շատ ունե՞ք, սրտե-
ղացի է՞ք:

Մուրադը ժպտաց իր մանկական ժպիտով: Նրա հա-
յացքը կարծես ասում էր. «Դուք ուղղում էք, որ առաջինը
ես ասեմ. շատ լավ, կասեմ»:

— Ես ինձնից մեծ մի քույր ունեմ, հորս ու հորեղ-
բայրներիս կոտորել են թուրքերը, առաջին պատերազմի
ժամանակ, մայրս մեռել է ճանապարհին, ես նրան չեմ հի-
շում: Բայց ես, իմ կարծիքով մի կորած եղբայր էլ պետք
է ունենամ: Դա իմ հարազատ եղբայրը չէ, բայց դա մի
որք տղա է եղել, որ 18 թվին փրկել է իմ կյանքը:

Մխիթարյանը գունատվել էր, նրա կլոր սև աչքերը
տենդադին փայլում էին, դեմքին սառը քրտինք էր պա-
տել: Նա ճիգ էր գործադրում ցույց տալու, թե անտարբեր
է դեպի Մուրադի ասածները, բայց իրոք ուղղում էր դուրս
գալ սենյակից, կարգի բերել մտքերն ու ղգացմունքները,

որոշեւ անելիքը: Նրա բաղդից զանգը հնչեց և նա այս անգամ մոռանալով մազերը սանրել, շտապ դուրս եկավ գրասենյակից:

Ամբողջ օրը նա ոչ ոքի հետ չխոսեց: Մեկ շփոթված էր երեւում, մեկ տենդապին լարված, այնպես որ Մուրադը զղջում էր իր արածը, տեսնելով այդ մարդու գունատ դեմքն ու հիվանդապին շարժումները: Նա չէր ենթադրում, որ իր հայտնութունը այդպես կազդէ Մխիթարյանի վրա և չէր հասկանում, թե ինչու է նա խուսափում ասելուց, որ այդ ինքն է:

Իսկ Մխիթարյանը հաստատապես որոշել էր չասել: Քսան երեք տարի շարունակ նրան այնպես էր թվացել, թե մարդիկ ոչ մի գործ չունեն իր ներքնաշխարհի, իր զգացումների հետ: Այս հարցում մեծ դեր էր խաղացել Մուրադի հետ կատարված դեպքը: Նրան հանկարծ թվաց, թե մինչև այդ ինքը ուրիշ մարդ է եղել—բարի, հոգատար, սիրով լի դեպի մարդ արարածը և դեպի փոքրիկ ու որբ երեխաները: Նա հիշեց, թե ինչպես էր լվանում Մուրադի թաթիկները, այդ մանկական փոքրիկ ձեռքերը... Հիշեց, որ Մուրադը երբեմն լաց էր լինում իր հետևից, իսկ ինքը համոզում էր նրան. «Կգամ, հաց կբերեմ քեզ համար»:

Հիշողութունների տենդի մեջ Մխիթարյանն հանկարծ ուզեց շուռ գալ, իր գիրկն առնել Մուրադին և ասել. «Հիշում ես, հիշում ես...» Բայց այդ մի բոպե տևեց: Նա նորից որոշեց իրենից վանել միտքն զբաղեցնող այդ պատկերները և աշխատել, միայն աշխատել:

Բայց պատկերները համառորեն հետապնդում էին նրան: Մխիթարյանը չգիտեր, որ դրանք այդպես թարմ են իր հոգում: Ահա առաջին հանդիպումը: Գաղթականների խառնիխուռն հանգնած սայլերը մի տափաբալի վրա, անձրևի կաթիլներից թշնամող կրակը, որի մոտ ինքն ուղղում էր չորացնել տրեխները, երբ լսեց մի զարհուրած ձայն— «Թուրքերը գալիս են»: Մի բռնվեում սայլերն ու մարդիկ իրար խառնվեցին: Տիկոն դեռ չէր կարողացել տրեխները

կապել, երբ սայլերն սկսեցին հեռանալ աղմուկի ու հարսոյ-
հրոցի մեջ: Սկսեցին ցորեն, անկողիններ, ամանեղևն վալլ
թափել սայլերից, որպեսզի կարողանան արագ փախչել:
Սնցավ շատ կարճ ժամանակ, որի ընթացքում նա շվարած
կանգնած էր, երբ տեսավ որ մենակ մնաց տափարակի մեջ:
Հեռավոր ազգականները, որոնք հովանավորում էին Տի-
կոյին, ծնողների ու եղբայրների սպանությունից հետո,
մոռացան նրան, փախան: Բայց նա արդեն մեծ տղա էր —
տասնչորս տարեկան, և կարող էր, որքան իրեն թվում էր,
սայլերից ավելի արագ գնալ: Նա այն է, ուղում էր
սայլերի հետքերով առաջ վազել, երբ հանկարծ իր հոտում
երեխայի լացի³ ձայն լսեց ու հետ դարձավ, այնքան աղի-
սողորմ էր այդ ձայնը:

Համարյա ցեխի մեջ, փախսների վրա պառկած էր մի
կին և ըստ երևույթին դառանցում էր: Նրա կողքին կանգ-
նած չորս կամ հինգ տարեկան մի երեխա անօգնական ու
սարսափած հայացքով մեկ մորը, մեկ շուրջն էր նայում և
կանչում էր. «նանե, նանե»:

Մի ստարորիկ կին լայն փեշերով քամի անելով ուր-
բընթաց անցավ Տիկոյի մոտով՝ ասելով.

— Սուրբ է, փախի:

Տիկոն մի քայլ արաւ, որպեսզի փախչի խուրախով
հիվանդ կնոջից, բայց մի անհայտ ուժ կարծես հետ պա-
հեց նրան: Տիկոն հո դարձավ, պաղեց ու մեջքը դեմ արավ
երեխային ասելով.

— Արի շալակա:

Երեխան, որ արդեն սովոր էր շալակով ճանապար-
հորդելու և կարծում էր, թե Տիկոն իրենց ազգականներից
է, իր փափուկ մարմինը գցեց նրա մեջքին և ձեռքերով
դրեց նրա վիզը: Տիկոն անմիջապես ընդեց նրա ազդրե-
րից ու բարձրացավ: Նա արագ գնում էր դեպի գաղթա-
կանները: Նա չէր մտածում այն մասին, թե ինքը
սուր է տանում երեխային և ինչ կլինի հետո: Նրա
գլխով անցնում էր այն միտքը, որ եթե մայրը մեռնի,

երևխան մեն-մենակ կմնա այս անմարդաբնակ հարթության վրա, անձրևի տակ, քամու առաջ, իսկ երբ մթնի, նա վախից կմեռնի, կամ գայլերը կուտեն նրան: Տիկոն ուզում էր երևխային մարդկանց մոտ տանել, թեկուզ անծանոթ մարդկանց մոտ: Նա հիշեց երկու պառավ կանանց, որոնք կարեկցում էին որբ երևխային, նայում էին մինչև իր վերադարձը, բայց ոչ ոք չվերցրեց նրան մշտապես պահելու և Տիկոն շատ զրկանքներ էր կրում Մուրազի պատճառով: Նա երբեմն մտածում էր, որ առանց նրան իրեն համար շատ ավելի հեշտ կլիներ, ինքը քիչ կչարհարվեր, բայց խղճում էր երևխային, որն այնքան էր ընտելացել իրեն, որ ամեն անգամ Տիկոն հայտնվելը ուրախ ճիչով էր դիմավորում: Իսկ որոշ ժամանակ անց նա ինքն էլ այնպես ընտելացավ փոքրիկ Մուրազին, որ մոռանում էր, թե նա իր հարազատը չէ, օտար է. նա իր կյանքը չէր պատկերացնում առանց Մուրազի, ունի համար պետք է աշխատեր հապա: Նա ոչ ոք չուներ աշխարհում, բացի Մուրազից:

Բայց այդ ժամանակ ահա մարդիկ վերափոքեցին նրան, այնպես վերափոքեցին, որ այնպեսեռե Տիկոյի իրեն բարի որսում մեղմությունն ու կարեկցությունը փոխվեց կոպտությունն ու անհաշտություն: Այդ արդեն Ալեքսանդրին էր: Նա Մուրազի հետ միասին ապրում էր մի կոշկակարի տան խոհանոցում: Կոշկակարի կինը իր վրա էր վերցրել Մուրազի խնամքի մի մասը, որովհետև Տիկոն ջրաղացում գործ էր գտել և ամեն առավոտ Մուրազի համար բաղարջ էր բերում, որից կինը բաժին էր հանում իր երեխաներին:

Մի առավոտ, երբ Տիկոն կտորի մեջ փաթաթած բաղարջը ձեռքին գալիս էր տուն, Մուրազը փողոց դուրս վազեց, Տիկոյին ընդառաջ: Տիկոն շտապով Մուրազին մեկնեց իր բերած բաղարջը:

Այդ ժամանակ էր ահա, որ դիմացի մայթից մի կին խեղադարի նման վրա վազեց, խեց Մուրազի թաթիկը, մի ապուռնալի հայացք ձգեց Տիկոյի վրա ու՝

— Սալվի, Սալվի, Մուրազը, Մուրազին գտա, — ասելով

վաղեց դեպի փողոցի անկյունը, երեսային քաշ տալո՞թեքվեց անկյունից ու անհայտացավ:

Տիկոն երբեք չի մոռանա Մուրադի վերջին հայացքը: Անկյունից թեքվելիս երեսան գլուխը հտ թեքեց ու այն ձեռքով, որով բռնել էր բաղարջը, մի անհասկանալի շարժում արեց: Բայց կինն այնքան արագ էր քաշ տալիս նրան, որ երեսան ոչինչ չկարողացավ թոթովել:

Տիկոն շվարած կանգնել էր: Հետո հանկարծ պոկվեց աեղից ու վազեց դեպի անկյունը, բայց այն կողմում ոչինչ չտեսնելով, նա նորից շփոթված կանգնեց: Ո՞ւր է վազում, ինչո՞ւ ուզում է հտ խլել Մուրադին, ի՞նչ իրավունքով, խո՞մ նա իր իսկական եղբայրը չէ: Իսկ այդ կինը, կամ Սալվին, որին նա կանչեց, երևի Մուրադի հարազատներն են: Ո՞ւմ մոտ էր տանում կինը Մուրադին, գուցե մայրը չի մեռել, գուցե Սալվին նրա մայրն է, և եթե մայրը չի մեռել, ուրեմն ինքը ոչ մի առանձին բան չի արել, փախցնելով երեսային մոլ մոտից: Բայց այնուամենայնիվ ի՞նչ է ինքը, ինչո՞ւ ոչ ոք չհարցրեց, թե ո՞վ է ինքը, ինչպե՞ս է պահել Մուրադին, ինչ չարչարանքներ է կրել: Ինչո՞ւ այդ կինն այդպես նայեց իրեն:

Տիկոն դանդաղ մի քանի քայլ արեց փողոցում, նայեց բակից ներս: Ոչ ոք չկար: Ինչո՞ւ փնտռել Մուրադին: Հիմա նա արդեն անտեր չէ, գտավ հարազատներին: Իսկ ինքը... Տիկոն ձեռքերը կտրտատելով նայեց շուրջը և առաջին անգամ իրեն բոլորովին մենակ զգաց, մոռացված, անտեր ու հալածական:

Նվ ահա նստել է այդ Մուրադը իր կողքին ու այնպես է նայում, կարծես բժիշկը ծանր հիվանդին, որին ուզում է անպայման փրկել:

Նվ վարիչը չի կարողանում աշխատել, չի կարողանում կենտրոնանալ: Նա չի ամուսնացել, հարազատներից ոչ ոք չի գտնվել: Նա աշխարհում միայն մեկին է սիրել, կարեկցել իր պատանեկական մաքուր սիրով: Բաժանվելուց հետո էլ սիրում էր, հիշում: Սակայն երբ ժամանակ անցավ, կար-

ծուժ էր, թե մոռացել է, էլ երբեք չի հիշի: Բայց ահա նստել է նա իր կողքին, արդեն հասուն և այնքան շնորհքով մի երիտասարդ ու նայում է իրեն, նայում... Բավական է ասել—այդ ես եմ, Մուրադ, Տիկոն, որին դու եղբայրդ ես համարում, և համոզված է, կիսթաթվեն, լաց կլինեն, Երտները կթեթևանա: Բայց ոչ, նա զբաղեցնելուժ այդպիսի տեսարաններ չի կարող սարքել: «Հիմարություն է, հիմարություն, պետք է թագցնել, թնչ կասեն այս մարդիկ»:

Աշխատանքից հետո կանայք դնացին և գրասենյակում մնացին միայն վարիչն ու Մուրադը: Վերջինս ուզում էր մենակ մնալ Մխիթարյանի հետ՝ հասկանալի դիտավորությամբ: Բայց Մխիթարյանը բոլորովին չնայելով նրա աչքերին, ասաց, որ ինքը ուրիշ մարդ է, նույնիսկ ժպտալով ավելացրեց, թե ամեն մի մարդ իր նման մեկն ունի աշխարհում և Մուրադն անկասկած սխալվում է:

Իսկ Մուրադը, բնդհակառակը, նրա խոսակցության բնազդըստիկ ձևերից ու խոսափուկ հայացքներից ավելի էս համոզվեց, որ նա ինքն է, բայց չէր հասկանում, թե ինչու Տիկոն չի ուզում խոստովանել: Նրա բնավորությունից դատելով պետք էր ենթադրել, թե վախենում է թույլ ու զգայուն մարդ երևալ:

Այս բացատրությունից հետո, մի շարաթ անց, մի օր Մուրադը մի տարիքով կնոջ հետ կանգնած էր դեպի գրասենյակ տանող միջանցքում և ցածրաձայն ասում էր նրան.

—Տես, դու առայժմ իրեն չհինչ չասես, հետո, իմ գնալուց հետո, կգաս, դուրս կկանչես, կտաս իմ նամակը, տուն կհրավիրես, կպատվես, նա ոչ ոք չունի:

Հետո նա այդ կնոջը տարավ գրասենյակ և դռան մոտ ականջին փսփաց. «Ուրիշ մարդիկ չկան, միայն նա է»:

Կինը կամացուկ ներս մտավ և միանգամից նայեց Մխիթարյանին: Մինչ այդ նա կարծում էր, թե որևէ կերպ իրեն ծանոթ կլինի այն մարդը, որը սովի տարին, այն դժոխքի ժամանակ, պահել է իր եղբորը, բայց ոչ, նա ոչ մի տեղ չէր տեսել Տիգրանին:

—Քույրս է, ծանոթացե՛ք—ասաց Մուրադը և երբ կենը արտասանեց իր անունը, Մխիթարյանն այլայլեց:

Մուրադը նկատեց Մխիթարյանի այլայլումը, սալասեց մի ըտպէ: Գուցե հիմա Տիգրանը ուրեւ բան կաթի, կըլոտտովանի, կալաւմի գեղքը, բայց որովհետեւ այդպիսի բան չեղավ, նա մի փոքր հուսահատված, իր ուժեղ ձեռքը մեկնեց Մխիթարյանին:

—Գնում եմ, հենց էսօր, կարծեմ ուղիղ ուղամաճաւատ, ով դիտե, գուցե այլևս երբեք չհանդիպինք, ընկիր Մխիթարյան:

Մխիթարյանն ուշքի գալով նայեց Մուրադին: Սրաի վարկերն արագացան, հանկարծակի քրտինք եկավ գեմքի վրա: Նա չկարողացաւ, ինչպես մյուս ընկերներին ասել՝ «հաջողութուն, հաջողութուն»: Նա լուռ կանգնել էր և հեռւմ էր: Հետո բռնեց Մուրադի ձեռքը, ֆիաց այդպիսի կտնդնած, նրան նայելով, ասա հանկարծ մոտ քաշեց Մուրադին ու փաթաթվեց նրա վզով:

—Տիկո՛ւ ազադակեց Մուրադը և գրկեց Մխիթարյանին:

Այստեղ Տիգրան Մխիթարյանը չկարողացաւ դապել իրեն և հեկեկաց:

Գրասենյակի աշխատողները զարմացել էին: Երբ Մխիթարյանը հանգստացաւ և լուռ արցունքներն էր քըրքում, Մարջանյանը մոտեցաւ Մուրադին և հարցնում էր, թե որտեղից են նրանք իրար ճանաչում, ինչո՞ւ Մխիթարյանն այդպես հուզվեց, չէ՞ որ նա լաց լինելը փոքրօրոշութուն էր համարում:

—Է՛հ, քուրիկ ջան, էդի էդվա բան է,—նույնպես արցունքները սրբելով ասաց Մուրադի քույրը:

Իսկ Մխիթարյանը ճանապարհ գցելով Մուրադին, ասում էր.

—Մ'յ, երբ որ հաղթանակով կվերադառնաս, կլուծես մեր ժողովրդի վրեժը գերմանացիներից, կնստենք միտախին ու կալաւմենք մեր գլխով անցածը:

Մուրադի գնալուց հետո գրասենյակ եկան նոր մար-
գիկ, բայց վարիչի և աշխատողների միջև այլևս ոչ մի
ընդհարում չեղավ: Աշխատանքն ընթանում էր փոխադարձ
ըմբռնման և հարգանքի մթնոլորտում:

Մխիթարյանն ավելի անհամբերությամբ, քան ուրիշ-
ները, սպասում էր Մուրադի նամակներին և բավական է
նամակ ստանալը, գրասենյակի բոլոր աշխատողները պետք
է լսեին, թե ինչ էր դրում Մուրադը ռազմաճակատից:

ԺԽԱԽՈՏԱԳՈՐԺՆԵՐԻ ՕԳԱԿՈՒՄ

Երեկո էր, երբ նոր նշանակված ազիտատորը դուրս եկաւ փողոց: Նա շարունակ գնում էր ծանոթ, ծուռ ու մուռ փողոցով և դիտում էր շուրջը: Նրան արբեցրել էր վաղ գարնան շունչը, արթնացող հողի բուրմունքը: Ոչ ծաղիկներ կային, ոչ ծառերն էին ծաղկել, բայց օդի մեջ տարածված բուրմունքը նրանց գալուստն էր ավետում և դրանից նրա սիրտը լցվել էր ուրախութեամբ ու սիրով՝ դեպի կյանքն ու բնութիւնը:

Դյուղատնտեսուհի Նարգիզը ամեն տարի այս օրերին որոշում էր փոխել իր պրոֆեսիան: Ինչ տարօրինակ բան — հեղնանքով մտածում էր նա ինքն իր մասին, — գործ ունի ծխախոտի, այսինքն փաստորեն թունավոր բույսի հետ, որը մարդուն ոչ մի օգուտ չի բերում, ընդհակառակը, նույնիսկ վնասում է, այնինչ բազմաթիւ այլ տեխնիկական բույսեր, որոնք օգտակար են կյանքի և մարդու առողջութեան համար, քիչ են տարածված: Կընտրի դրանցից մեկը, գիտական հայտարարումներ կանի:

Բայց այսպես մտածում էր նա պատերազմից առաջ: Պատերազմի տարիներին փոխվեց նրա վերաբերմունքը դեպի ծխախոտը: Ծխախոտի թուփը, որ առաջներում նրան ատելի էր թվում իր միապաղաղ կանաչ գույնով, հիմա դեղեցիկ էր թվում և նա ցանկանում էր, որ այդ թուփը փարթմամբ աճի, բազմաթիւ տերեւներ արձակի: Հանուն դրա էլ հիմա նա գնում էր կանանց մեջ ագիտացիա անելու:

Ծխախոտի մասնագետը 40 տարեկան կին էր, դաշտերի

ու բույսերի ջերմ թիրահար, շրջանում ամենքի կողմից ճանաչված: Դրուխը բաց, շագանակագույն, խիտ դանդուր մազերի ծայրերը քամուն տված նա գնում էր ու իր կապույտ, մեծ աչքերով շարունակում էր նայել շուրջը, բայց ոչ թե գյուղի տներին, այլ շրջակա բլուրներին ու հովիտներին, որոնք դեռևս երևում էին հրեկոյան գորշ մշուշի մեջ: Գյուղը թառած էր բլրի վրա, որը բարձրանում էր ահագին ձորի մեջ, իսկ ձորի երկու կողմերում նորից բլուրներ էին ու նորից ձորեր: Այդ ամենը նրան ծանոթ էր: Ահա այնտեղ, ձախ կողմում, գյուղին մոտ գտնվում էին ջերմոցները, իսկ գյուղից վերև՝ այն սրածայր բլրի հետևում, ուր «Մաֆլի» կոչվող հովիտն է ընկած, գտնվում են ծխախոտի ամենալավ դաշտերը և ջերմոցները: Գյուղի ջերմոցները բարձր տեղում են, այնտեղ սածիլն ուշ է հասնում, իսկ հովիտի ջերմոցներում, ընդհակառակը, սածիլն ավելի շուտ է հասնում, այնտեղ վաղն էլ կարելի է ծխախոտի ցանք սկսել: Բայց ինչպես վարվել, երբ այնտեղ ջուր չկա, ճանապարհն էլ դեպի Մաֆլու հովիտը՝ փակ է: «Իսկ զարունն այս տարի ուշանում է, ծխախոտի պլանը վտանգի տակ է»: Նա դանդաղեցրեց քայլերը: Մինչև և՛ կումը հասնելը ուզում էր որոշել, թե ինչպես խոռի օղակի անդամների հետ, որ նրանք հանձն առնեն ջուր տանել հովիտը այն ձևով, ինչպես ինքը որոշել էր այս գիշեր...

Նոր օղակի անդամներին Նարգիզը լավ չէր ճանաչում, գոնե այդպես էր թվում իրեն: Երեք տարի էր, ինչ նա աշխատում էր շրջանի ուրիշ գյուղերում, իսկ այս տարի ավելացրել էին վերին Կ. գյուղի ծխախոտի ցանքի տարածությունները և այդ պատճառով գյուղատնտեսին նորից այտուեղ էին ուղարկել: «Բոլորը կանայք են, — շարունակում էր մտորալ ազդեցությունը, — ում որ հիշում եմ, դեռ այն ժամանակ ամենաքիչը երեք երեխա ունեւր, այդպիսիները կգծվարանան կես գիշերին վեր կենալ...» Բայց նա որոշեց, որ ինչ էլ լինի, պետք է գլուխ բերել հովիտը ջուր տա-

նելու դործը, ջրել նոր տնկած սածիլները, արագացնել ծխախոտի ցանքը:

Նա արդեն հասել էր ակումբին, որի պատշգամբը փողոցից բաժանվում էր մի ահագին փոսով: Այդ փոսի վրա փայտե կամուրջի նման մի անցարան էր շինված; որն այս աարի նորոգել էին: Բայց անցարանի կողքին նոր ամրացրած փայտերը այնքան հղկված ու մաքուր էին, որ փոսի ցեխի հետ անմիջապես աչքի ընկնող հակադրություն էին կազմում: Այդ պատճառով Նարգիզը ճիպոտով բարկացած խիեց իր վերարկուի փեշերին ու կոշիկներին, այդ ձևով թափ տալով դրանց վրայից ցեխի մեծ կտորները: Հետո նա մտավ ակումբ, որի դուռը կրկին վրա բաց էր: Ակումբում ոչ ոք չկար, բայց երևում էր, որ հենց նոր այդտեղից շատ մարդիկ էին դուրս գնացել: Անկարգ կերպով, այս ու այն կողմ աթոռներ ու երկար նստաբաններ էին դրված, արդեն վերցված վառարանից թափված մոխիրը դեռ չէին հավաքել: Կողքի պատից կախված էր մի հին, արդեն խուշացած քարտեղ, որի վրա կարմիր ու կապույտ մատիտով նշաններ էին արված, սլաքներով ինչ-որ բաներ էին ցույց տրվում: Նարգիզը մոտեցավ քարտեղին: Մատիտով արված նշանները ցույց էին տալիս մեր և դաշնակից զորքերի կողմից գրաված քաղաքները, իսկ սլաքները՝ ռազմաճակատների ուղղությունը, բայց նշանակված էին շատ վաղուց: Դրանից ևս Նարգիզը դժգոհ մնաց: «Գուցե թարմ նորություններն ուրիշ քարտեղով են ցույց տալիս» — մտածեց նա ու հետ նայեց: Բայց դիմացի պատին քարտեղ չկար, այլ կար մի փոքրիկ պատի թերթ:

Որքան նրան թվաց, այդ պատի թերթը թարմ էր և կախել էին մի քանի օր առաջ, որովհետև այնտեղ արդեն խոսվում էր դարնահացանի առաջիկա խնդիրների մասին: «Արուսի և Սաթոյի օղակները մրցում են» — կարդաց Նարգիզը և նրա հովմահար, կապտացած դեմքի վրա ուրախություն և հետաքրքրություն երևաց: «Աշխատում են, մինչև

ահագամ արդեն մրցում են» — առաջ նա ինքն իրեն: Ուռնա-
ձայներ լսելով նա ետ նայեց:

Գլխին սպիտակ մեծ շալ փաթաթած մի աղջիկ մտավ
ակումբ և տեսնելով գլուղատնտեսին, շվարած կանգ առավ:
Իսկ ծխախոտի մասնագետը վայրկենապես փոխեց դեմքի
արտահայտությունը: Նա դայրացած ոտից գլուխ նախից
աղջկան, մոտեցավ նրան և ասաց.

— Դձև ես ակումբի վարիչը, աղջի, էս ռրտեղ ես, լավ
դիտես, թե ակումբդ ինչ օրի է, ստքերդ էլ դբսում չես
սրբում, սա ջահելի դձրծ է, քեզ եմ հարցնում:

Նարգիզը ցույց տվեց շուրջը:

Աղջիկը մի քայլ ետ գնաց, ամաչելուց, թե վախենա-
լուց կծեց շրթունքը և չկարողանալով ուղիղ նայել գլուղա-
տնտեսի աչքերին, շփոթված բարձրացրեց սեղանի ծայրից
անփութորեն կախված կարմիր, խուռացած կտորը:

— Քիչ առաջ կոլխոզվարչություն ժողովն էր ըստի,
հետո էլ դե, կարացի ոչ:

Նարգիզը աչքերը պլշեց ու դարձյալ մի քիչ մոտեցավ
աղջկան:

— Ի՞նչ կրթություն ունես:

— Միջնակարգն եմ ավարտել:

— Բայց դու բարբառով ես խոսում, թքրթն էլ ես էդ-
պես կարդում կոլխոզիկներին համար:

— Ո՞նց թե, — վիրավորվեց աղջիկը, — թերթում ոնց
գրած ա, հընհնց էլ կարդում ենք, դե որ մեր գեղումն ըս-
ենց են խոսում...

Այտերի վերևում, աչքերի մոտ փոսիկներ գոյացնելով,
աղջիկը ժպտաց և նայեց Նարգիզին:

— Մեր գեղըցիք կծիծաղեն, կասեն զարգացել ա, գրքի
լեզվով ա խոսում:

Աղջիկը կարծում էր, թե Նարգիզը վերջապես կժպտա,
կսկսի կատակել: Նա մի քիչ լսել էր Նարգիզի մատին, գի-
տեր, որ նա չար չէ, բայց սարսափելի բարկացկոտ է և
խտտապահանջ: Եվ, իրոք, Նարգիզը շարունակում էր իր

մեծ, կապույտ աչքերով, առաջվա պես անբավականությամբ նայել նրան:

— Դու քեզ արդարացնելու համար ես գյուղացիներին վկայակոչում. նրանք բոլորովին էլ չեն ծաղրի բարբառով չիտեղու համար:

Աղջիկը շարունակում էր լռել և հարցերին չէր պատասխանում, իսկ Նարգիզը ասես մտադրվել էր իր գայլույթը թափել նրա գլխին:

— Սովետական դպրոց եք ավարտում, լեզու և գրականութուն եք սովորում, ինչ խոսք, պետք է զարգացած լինել, ու ձեր պապերի դարը չի, հասկանում եք:

Հետո նկատելով, որ աղջիկը շփոթված ու խեղճացած նայում է իրեն և նրա ջահել կարմիր այտերից անհետացել են այն գեղեցիկ փոփոխները, Նարգիզը մեղմացավ և գնալով դեպի պատի թերթը, արդեն խրատական տոնով ասաց աղջկան.

— Դու թերևս կարող ես ուրիշ տեղերում խոսել այնպես՝ ինչպես ցանկանում ես, բայց ակումբում պետք է խոսես միայն գրական լեզվով, սա կուտոտերական վայր է, այստեղ քեզնից բան պիտի սովորեն: Դե, հիմա հավաքիր, կարգի բեր ակումբը, դու չգիտես որ հիմա մարդիկ պիտի գան:

— Գիտեմ, բայց չգիտեի, որ ագիտատորը դուք եք. — պատասխանեց աղջիկը և մտքում ավելացրեց. «Որ իմանայի, ես ժամանակին մաքրել կտայի»:

Նարգիզը, որ այժմ ուշադիր, բայց մեծ դժվարություններով, որովհետև արդեն սկսում էր մթնել, կարդում էր պատի թերթը, աշխուժով դարձավ դեպի ակումբի վարիչը:

— Ի՞նչ պատի թերթն Բ՛իլ է գրել:

Աղջիկը շփոթվեց, ասի՞ թե չասի, որ ինքն է գրել. լավ բանի համար է հարցնում, թե վատ: Երևի շատ սխալներ է արել... Դժվար... այդ կողմից նա բավական ինքնուվուրյան էր:

— Ես եմ գրել, ընկեր Նարգիզ:

—Ապրեա, գրեւու կողմից լալ ես:

Աղջիկը չպատասխանեց: Բայց նրա թշերի վերեւում նորից հայտնվեցին փոռիկներն ու անհայտացան և աղջիկը պահապանի գլխից իջեցրեց լամպը, վառեց և մեծ եռանդով, ընդամենը մի քանի րոպեում կարգի բերեց ափումբը:

Դրսից բարձրաձայն ձիծաղ լսելով, նա ասաց.

—Ըհը, Սաթոն եկավ:

Երկար, շեկ հյուսերը կրծքից թիկունքին նետելով ներս մտավ մի բարձրահասակ, թիկնեղ, լիքը կրծքով ջահել կին: Նարգիզին տեսնելով նա ևս կանգ առավ ափումբի մեջտեղում ու ժպտաց, որից նրա պինդ, սպիտակ-կարմիր ալյուրը կարծես գունդ եղան փոքրիկ քթի երկու կողմերում:

—Ընկեր Նարգիզ, էդ ինչ լալ է էլել, որ ձեզ են դաշկել մեզ ազիտատոր: Աշխարհից թամուզ բխաբար ենք ըլել:

—Բայց ուշ եք դալիս, ուր են մյուսները:

—Կամաց-կամաց են դալի, չգիտեք մեր կնանոց խափաթը: Էս ըրեխին ջուր տուր, էս ըրեխին քնացորու, էս մինը խոտվել ա, խաթրն առ: Դե ինձ համար ինչ կա, ես որ վախտ ուզենամ կգամ, ըրեխա չունեմ, բան չունեմ, իմ ըրեխեն իմ սկեսուրն ա, ես էլ հո նրա ըրեխեն եմ:

Սպա մի փոքր լրջանալով ավելացրեց.

—Համ էլ հմի օղակավար եմ ախր:

—Սյ թե ինչ, օղակավարը դու ևս ուրեմն և մրցու-թյան մեջ ես մտել,—ուրախ ասաց Նարգիզը: Իսկապես նա մի րոպե ուրախացավ, որ գոնե օղակավարը երեխա չունի, բայց և խկույն հարցրեց.

—Բա ինչո՞ւ դու երեխա չունես:

Սաթոն ամաչելով գլուխը կախեց ու իր փարթամ հյուսքի ծայրի հետ խաղալով ասաց.

—Մի շաբաթվա պսակված էինք, որ պատերազմն սկսվեց ու մարդիս բանակ տարան:

Նարգիզը ուշադիր նայեց ջահել կնոջը, դանդաղ մոտեցավ սեղանին ու մի թեթև հառաչելով նստեց:

—Նամակ կ'ան,—կարեկցաբար հարցրեց նա:

—Բա՞նց, ուրախ պատահեանեց Սաթոն հպարտ շարժումով նորից կրծքին պցելով իր սակեզույն հաստ հյուսքերը:

—Էդ լավ է, իսկ դու օղակի ցուցակն ունե՞ս:

—Գիտեի, որ պետք կ'էր,—ասաց Սաթոն ու շտապ ծոցից հանելով օղակի ցուցակը, մեկնեց Նարգիզին: Հենվելով սեղանի ծայրին, նա սպասում էր իր օղակի ազիտատորի նոր հարցումներին:

Նարգիզը մատը դրեց ցուցակի առաջին աղմանվան վրա.

—Սա նա է, որ էն տարին աշխատում էր չորանոցում:

—Այո, նա է:

—Իսկ այս մեկը կոլխոդի նախագահի կինը չէ՞, Եղիազարյանի: Հիմի աշխատում է, իսկ մարդը...

—Բանակումն է, շտապ վրա բերեց Սաթոն,—շքանշան է ստացել:

—Էս էլ վեց հրեխա ունեցող Թագմն է, թե ուրիշ Թագո է:

—Էն ա, հմի յոթն ունի, փող ա ստանում:

Նարգիզը այսպիսով ճանաչում էր օղակի համարյա բոլոր անդամներին: Նրան բոլորովին անծանոթ էր ցուցակի միայն վերջին անունը:

—Էս ո՞վ է, Հայկուշ Սահակյան:

—Էս մինը սկի աշխատել չի, ընկեր Նարգիզ, անցյալ տարի աշխօրերի մինիմումը զոռով կատարեց, չգիտեմ, կըճանաչեա թե չէ, բրիգադիր Բաբասի կնիկն ա, էն որ մըրցումը մի գլուխ տանում էր, Մոսկվա գնաց գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին, մեզալ ստացավ ու կնկանն էլ երբան բաներ էր բերել:

Նարգիզը ժպտալով նայում էր Սաթոյին: Նա բրիգադիր Բաբասին շատ լավ էր հիշում, բայց հիմա նրան

հետաքրքրողը Բաբասի կիներն էր և նա սպասում էր Սաթույի վերջաբանին: Բայց Սաթուն դեռ շարունակում էր հիշեցնել:

— Էն էլի, որ երեք տխուր էին ու մենակ ինքն էր պսակված, իրեքով աշխատում էին ու բոլորը մի տեղ հավաքում, ուզում էին մի մեծ տուն շինել, հլա հիմքն էլ դրին, բայց իրեքով էլ բանակ զնացին ու կիսատ մնաց: Մերը, կնիկը, երեխեքը, դե էնքան ունեին, որ մինչև հմի առանց աշխօրի էլ ապրում էին, համա հմի կամաց-կամաց դատարկվեցին, Հայկուշն էն անգամ ինձ ասով, որ ուզի-չուզի էս տարի պտի աշխօր անի:

— Իսկ Բաբասից նամակ կամ:

Սաթուն անորոշությամբ դուրսն օրորեց:

— Ախպորներից մնիցը սե թուղթ ա էկել, էն մնիցն ու Բաբասիցն էլ խաբար չկա:

Կանայք կամաց-կամաց դալիս էին, «բարի իրիկուն» ասում ու նստում պատերի տակ դբված աթոռների ու հատաբանների վրա: Նեբս մտավ նաև յոթ երեխայի մայր Թագոն: Նա գուցե կանանցից ամենից տարիքովը էր, դբլ խին սե գլխաշոր էր կապել, բայց քունքերի մոտից ոլորել ու դուրս էր բերել դեռևս բոլորովին սե, հաստ մազերը: Մանրիկ, սե բարի աչքերը լամպի լույսի տակ կլոցելով, նա նայեց Նարգիզին, մոտեցավ, կանգնեց նրա գլխավերևն ու ընտանեբար ասաց.

— Բարով ես եկել, Նարգիզ ջան, հենց դրուստ քո տեսությանն էինք կարոտ, հագիվ մեջներս մի տղամարդ տեսանք:

Կանայք ծիծաղեցին, ծիծաղեց նաև Նարգիզը ինքը և իր ընդոտ ձայնով, որը երբեմն իսկապես ոչ թե հնչե-ղությամբ, այլ միայն կտլիս շեշտերով, հիշեցնում էր տղամարդու ձայն, ասաց.

— Բա ինչ պակաս տղամարդ եմ, տոեք, որ տղամարդուց պակաս դործ եմ անում:

Կանանցից մի քանիսը դարձյալ ծիծաղեցին, մի քա-

նիսը քաջալերող խոսքեր ասացին Նարգիզին, բայց հան-
կարծ բոլորը դարձան դեպի դռուը: Դռները մեջ կանգնած
էր օդակի նորեկ անդամը, որը նայում էր կանանց ու երե-
վում էր, որ չգիտի, թե ինչ պետք է անի, առաջ դա նստի,
թե մնա դռների մոտ: Նրա դիմից մետաքսե ծաղկավոր
դիւաշորը ընկել էր ծոծրակին ու հրեւում էին սե, փափուկ
ու նոսր մազերը: Դեմքի վրա, որը կարծես կաթի գույն
ունէր, աչքի էին ընկնում բարակ, շարժուն ունքերը և
նշաձև, անմիտ ժպտացող աչքերը:

—Արի, դոնադ հո չեմ,—ասաց նրան օղակավարը և
իր կողքին աթոռ ցույց տվեց:

Հայկուշը մի-երկու քայլ առաջացավ և աչքերը չըհե-
ռացնելով ներկաներից ու հատկապես նայելով Նարգիզին,
նստեց Սաթոյի կողքին, դռնից ոչ այնքան հեռու:

Կանայք սպասում էին, թե ուր որ է ագիտատորը
թերթը բաց կանի, մի քանի բան կկարդա ու տուն կու-
ղարկէ ժողովրդին, իսկ Հայկուշը առաջին անգամն էր գա-
լիս գրույցի և պատկերացում չունէր դրա մասին: Նա կար-
ծում էր թե ժողով է լինելու, զեկուցելու են, բայց վեր-
ջում թատրոն չի լինելու, ոչ էլ ջահելները առաջվա պես
կերպեն ու կպարեն ժողովից հետո, որովհետև գյուղում
մնացել են ջահելներից միայն աղջիկները, նրանք էլ, հո
սիրտ չունեն ուրախանալու: Այդ պատճառով նա սկեորով
խորհրդով հետը բերել էր կիսատ գործած գուլպան ու երբ
կանայք սկսեցին դեռից-դենից խոսել, նա իր լայն շորի
ծոցից հանեց գուլպան ու սկսեց գործել, սկզբում գրույցին
միանգամայն անուշադիր:

—Ասում եմ նախագահ մարդդ հիմի էլ ֆրոնտումն է
չքանչառներ պտանում, հա, Վարսո—հնչեց Նարգիզի իշխող
ձայնը, դու բախտավոր կ'սիկ ես:

—Բախտավոր եմ, բա բախտավոր չեմ—ձեռքերը կրծ-
քին ծալելով ու կարծես իր բախտավորությունը ավելի
շեշտելու համար ոտքը ոտքի վրա դնելով ասաց ձվաձև

դեմքով, մեծ ու դուրս ընկած ճակատ ունեցող մի կին, որ նստել էր Թագոյին մոտիկ:

Հայկուշը մի րոպե աչքերը բարձրացրեց խոռող կնոջ վրա, նրա ունքերը խաղացին, երևի որևէ քաղցր հիշողություն ունից, բայց նա կրկին անտարբեր կախեց աչքերը և շարունակեց գործել իր գուլպան:

— Մարդդ ի՞նչ է գրում, նամակներից չունիս մոտդ, — շարունակում էր հարց ու փորձը Նարգիզը:

— Ես էրեկվա ջահելն եմ, որ մարդիս նամակները ծոցիս պահեմ, — կատակով ասաց Վարսոն, — նամակները ըրեխեքն են պահում, Նարգիդ ջան:

— Բա ի՞նչ է գրում, չէս հիշում:

Նարգիզը ամենից ավելի ցանկանում էր, որ կոխոզի նախկին նախագահը գրած լինե՞ր ծխախոտի մասին, այն մասին, որ նրանց, կարմիր բանակայիններին ծխախոտ է հարկավոր ուղարկել:

Վարսոն, իհարկե, չէր գուշակում Նարգիզի մտքերը, չգիտեր, թե ինչու է նա այդքան հետաքրքրվում իր մարդու նամակներով, այդ ժամանակ թվ չէր հետաքրքրվում ռազմաճակատայինների նամակներով:

— Ի՞նչ պտի գրել, հա ջարդում ենք դերմանացուն ու առաջ ենք գնում, էրեխեքիս լավ պահի, դոչաղ կաց, աշխատելուց մի վախի, շատ կաշխատեմ, կպնդանաս, թե որ մին էլ շատ նեղն ընկնես, նամակ գրի ինձ, հրամանատարիցս թուղթ կլրկեմ, քեզ կօգնեն:

Այս խոսքերի վրա կանայք ինչ-որ փափացին, բայց Վարսոն ավելի հպարտ բռնելով գլուխը, շարունակեց.

— Բա, Նարգիդ ջան, շքանշան էլ հո, ստացել ա:

— Է՛հ, ուրեմն ֆրոնտում ամեն ինչ է հղպես լավ է:

— Ի՞նչ լավ, ռոտեղից լավ, մյ ազիդ ջան, շատ նեղն ենք ընկնում, գծվար օրեր ենք քաշում, ասում է, ու էտենց վախտ էնքան ուտիլը աչքներիս չի գալիս, ինչքան ծխիլը:

Ու հանկարծ, ինչ-որ հույսով լուսավորված, վարսոն գլուխը առաջ դցեց դեպի Նարգիլը:

—Այ մասնազեա ջան, կարալ չեմ էդ մեր փոստի նաշալնիկին մի խոսք հասկացնել, որ մի քիչ թութուն ղըրկենք մարդիս:

Նարգիլը ծիծաղեց և սկսեց բացատրել, թե ինչո՞ւ հնարավոր չէ ծանրոց ուղարկել բանակայիններին:

Այդ ժամանակ Հայկուշի ձեռքին գուլպայի ճաղերը հանգստանում էին: Հայկուշը մեկ վարսոյին մեկ Նարգիլին էր նայում ու նրա սրտում նախանձի նման մի բան էր արթնանում: Վարսոյի մարդը կուլում է, գյուղում էլ նրա մասին շատ են խոսում, կինն էլ ուզում է ծանրոց ուղարկել: Իսկ Բաբասը... Ինչ պակաս պատիվ ուներ նա էդ նախադահի ժամանակ, ինչ պակաս աշխատող էր, իսկ հիմա նրա մասին ոչինչ չեն խոսում, գերի է՝ պրծավ գնաց: Եթե տեղեկութուն չկա, ուրեմն գերի է: Ինքը Հայկուշը միշտ գոհ էր այն բանով, որ իր մարդը թեկուզ գերի, բայց կենդանի է, մերոնք կհաղթեն, գերիներին էլ կազատեն, և իր Բաբասը անփխա տուն կգա: Լսելով կոլխոզի նախագահի կնոջը, նա մի բոլոր մտածեց, թե լավ կլիներ, որ Բաբասն էլ նրա պես կուլում լիներ, նա էլ շքանշան ստանար և այդպես հպարտությամբ կարելի լիներ խոսել նրա մասին: Բայց հաջորդ բոլորին մտածեց թե «ի՞նչ իմանաս, որ Վարսոյի մարդը մինչև վերջը սաղ կմնա, իսկ Բաբասը հո անպայման սաղ կմնա»: Նա նորից սկսեց գործել գուլպան, բայց այս անգամ նրա շարժումների մեջ ջղաձիգ արագություն էր նկատվում:

Այդ ժամանակ նա լսեց Թագոյի մտահոգ ձայնը և նորից մի բոլոր թողեց գուլպան:

—Նարգիլ ջան, բա քո մարդիցն ու ախպորիցն ի՞նչ խաբար կա:

Հայկուշը հետաքրքրությամբ նայում էր Նարգիլին: «Սրա մարդն էլ հո գերի չի»:

Նարգիլը աչքերը հռել էր առջևը փռված կարմիր

կտորին՝ ավելի ճիշտ՝ մի սև կետի վրա: Նրա դեմքի մկան-
ները լարվել էին. հոնքերը, որ մինչ այդ աչքի չէին
ընկնում, վեր էին բարձրացել ու գեղեցիկ ճակատի վրա
զույգ թերթի նման կարծես իշխում էին դեմքին, որպեսզի
թույլ չտան մատնելու հոգեկան տանջանքը: Նարգիզին
ուշադիր նայող կանանց թվաց, թե չնայած այդ լարմանը,
ուր որ է՝ հիմա արցունքներ կլաթեն նրա աչքերից, բայց
մի վայրկյան անց՝ Նարգիզը հանկարծ գլխով ու կրծքով
հետ ընկավ աթոռի թիկնակին ու անփուլթ ձևանալու հա-
մար կողքից վերցրեց իր ճիպոտը, դրեց ծնկներին և ժլու-
տալով ասաց.

— Էհ, Թադո, իմ մասին չխոսենք, դուր է, կտխրենք:

— Վո՞ւյ, քոռանամ ես, վատ խաբար ես իմացել, իմա-
նայի, չէի հարցնի:

— Բա քո մարդուց, լսելով խաբար ա գտի,— ասաց
կանանցից մեկը,— ախպերդ էր, ասում են, գերի ւ:

Նարգիզը լարվեց, ուշադրությամբ նայեց խոսողին:

— Ամուսինս մահացել է գոտարտալուծ, իսկ ախպրո
մասին ձեզ հիմ ասաց, թե գերի է: Իմ ախպերը գերի... Նա
այս վերջին բառերն ասաց այնպես զարմացած ու կշտա-
բանքով, որ կանանցից մի քանիսը իրենք ևս զարմացան:
Նվ ամենից՝ ավելի զարմացավ Հայկուշը և կյանքում գուցե
առաջին անգամ խոսեց հասարակական վայրում, շատ մարդ-
կանց առաջ:

— Դե ինչ կա որ, գերի կլի ու պատերազմը վերջա-
նալուց կգա,— ասաց նա միսիթարեղու առնով, բայց իրոք
նրան հետաքրքրում էր, թե ինչ կարծիքի են կանայք և
հատկապես Նարգիզը գերիների մասին, կզմն արդյոք նը-
րանք, էլ ում մարդն է գերի:

— Պատերազմը վերջանալուց կգա... արհամարհանքով
ասաց Նարգիզը: Ուրիշները կովեն իր տան ու տեղի, իր
պատվի, իր հողի համար, իսկ ինքը գերի... Ինչ է, վախ-
կոտ էր, գերմանացիների մոտ աշխատելն էր բավ, թե
պատվով մեռնելը... Իմ ախպերը ձեռքերը վեր բարձրացնի

գերմանացու առաջ... Նա հանկարծ թեթևացած շուռնչ քաշեց և ուղղվեց աթոռի վրա:

— Իմ ախպերը գերի ընկնող չի, նրա պեաներին գերմանացիները բռնկուեց սող չեն թողնում:

Հայկուշը ապշած նայում էր Նարզիզին: Նրա ուրախ, թովռուն ունքերը անշարժացել էին, գուլպան վայր էլ ընկել: Նրա սիրալը խոցվել էր Նարզիզի խոսքերից, որովհետև նրան թվում էր, թե Նարզիզի ասած խոսքերը գերիների մասին ամբողջովին վերաբերում էին Բարասին, իր ամուսնուն, որի մասին նա այն կարծիքն ուներ, թե նա աշխարհի ամենաքաջ և պատվավոր մարդկանցից է: Վախկճա, Բարասը վախկճա... աշխատում է գերմանացիների մոտ... Գերիներին աշխատեցնում և ով գիտի, ինչպես են չարչարում: Նա հանկարծ հիշեց ժողովրդի մեջ այնքան տարածված խոսքը. «Նա հո քո գերին չեմ» և դարձադավ, որ ինքը միայն հիմա է լավ գլխի ընկնում, թե ինչ բան է գերի:

Մի բուպում բաղմաթիվ, մինչ այդ անծանոթ մըտքերը պաշարեցին Հայկուշին: Նա հատկապես կանո առավ դրանցից մեկի վրա. «Բարասն էլ իր կամքով գերի ընկած հո չի լինի»: Ու այդ մտքից մի փոքր հանգուացավ: Մինչև այժմ նրա համար կարևորն այն էր, որ ամուսինը կենդանի լինի, իսկ հիմա առավել կարևոր էր թվում նրա պատիվը: Մի փոքր զգաստացած նա վերցրեց զոգն ընկած գուլպան և այն է ուզում էր մի բան հարցնել, երբ Նարզիզը ձեռքը թափ տալով շարունակեց.

— Էհ, լավ, ով դալու է, կգա, ով չէ, չէ, եկեք մեք գործից խոսենք: Դուք տեսնում էք, որ էս տարի զարուհը ծանր դժնադր նման է գալիս մեք շրջանը, մնաց պիտի տեսնենք:

— Ո՞նց պիտի տեսնեք—առաց կանանցից միկը, օրերը կտաքանան, սածիլը կհատնի, դաշտը կտանհնք, կցանհնք: Ակումբի վարիչն զգաց, որ աղիտացիան նոր է սկսվում և ավելի լարված էր հետևում Նարզիզին, իսկ Հայ-

կեզը աստաց, որ վերջացաւ խոսակցությունը գերիների մասին և ինքը իրեն հետաքրքրող հարցի մասին որոշակի բան չիմացաւ: Այժմ արդեն նրա աչքերը ներքին տագնապով մեկ երան մեկ նրան էին նայում: Նա գուլպան այլևս չէր դործում: Նարգիզի ասածները դերիների մասին նրա մեջ հոգեկան խռովք էին առաջացրել: Աշխատելով թագցնել այդ ներքին անհանգստությունը, նա լսում էր կանանց նոր խոսակցությունը:

Նարգիզը վերջին կնոջ ասածների վրա մտազբաղ դարձյալ մի բոպն նայեց սեղանին փռված խոնացած կրտորին, շոյեց ծնկներին դրած ճիպոտը և մտածելով ասաց.

—Հենց բանն էլ էդ է, որ Մաֆլի գոտում օրերը շուտ են տաքանում, մեկ էլ տեսար էնտեղ դարուն է, իսկ էստեղ, դյուրում, դեռ ձմեռ է:

Ակումբի վարիչը, որ նստել էր Նարգիզի կռքին, պատուհանի տակ, քանի անգամ արդեն տեղում անհանգիստ շարժում էր արել, ցանկություն էր զգացել ասելու Նարգիզին. «հրեա հրեա դուք էլ բարբառով խոսեցիք» բայց միշտ էլ զսպել էր իրեն, որովհետև այս զրույցը շատ քիչ էր նման իր անցկացրած ազիտացիային, կանայք չէին քնում, տանու գործ չէին անում, ընդհակառակը լսում էին ու խոսում, կամ, ինչպես նա մտքում ասում էր, «ակտիվացել էին»: Իսկ այս ամենը նրան պատկառանք էր ներշնչում Նարգիզի նկատմամբ:

—Հա,—ի պատասխան Նարգիզի խոսքերի առաջ թագոն,—ընտեղ դարունը շուտ ա գալի, սածիլը շուտ ա հասնում, դաշտն էլ ջերմոցներից մոտիկ ա:

Նարգիզն ուշում էր, որ ունկնդիրներն իրենք ասեն այդ մասին և լսելով թագոյի խոսքերը, ցնցեց գոռզ մազերը և ուրախ շոկեց գլուխը:

—Իմ ասելն էլ էդ է, էլի, էնտեղ ցանենք վերջացնենք, մինչև գլուղում էլ օրերը տաքանան, հետո կսկսենք գլուղի դաշտերը ցանել: Չենք ուշանա ու ցանքի պլաններն էլ կկատարենք:

Կանայք սկսեցին լուրջ կերպով առաքելել Նարգիզին՝ առում էին, որ Մաֆլում ջուր չկա, հնարավոր էլ չէ այնտեղ ջուր տանել, և որ այդ պատճառով ամեն տարի հովտի դաշտերն էլ մյուսների հետ են սկսում ցանել, թեև այնտեղ օրերը շուտ են տաքանում:

Նարգիզը մի փոքր հուսահատվեց, — միթե դուրս չի գալու: Անկումբի վարիչը նկատեց այդ և կարեկցությամբ էր նայում Նարգիզին: Բայց Նարգիզը ժպտալով բարձրացրեց գլուխը և որոշեց արդեն գործի դնել ամենադժոճ միջոցը:

— Դե ասեք՝ չեք ուզում բանակին օգնել, էլի, մնաց պիտի էս տարի էգըքան ծխախոտ տանք բանակին:

— Վա, ընենց բան ևս առում, Նարգիզ ջան, թե հնար կա՞ դու ասա, բա որ մեր ձեռքին ըլի, բանակի համար ծխախոտ կխնայենք:

— Մեր ձեռքինը մեր ձեռքին է, — քուռքերը տրորելով, իբր թե մտածկոտ է, ասաց Նարգիզը, այնինչ նա տրդեն վստահ էր, որ կանայք կընդունեն իր առաջարկությունը: — Բայց մի քիչ դժվար գործ է, կանանց համար դժվար...

— Էհ, քու մերը չմեռնի, Նարգիզ, դու հնարը գիտես, հալըաթ, թե չէ ընենց հո չէիր ապի, դե ասա, ասա, մի ամանչիլ, թե կարանք, հո կանենք:

Այստեղ օղակալար Սաթոն, որ գլխի էր ընկնում Նարգիզի մտադրությունը, զգաց, որ առաջինը ինքը պիտք է պաշտպան կանգնի իր ազդեցությունը ամառը կտրելու: Նա կանգնեց տեղից, շուրջը նայելով մի ըստի խաղաց իր ոտիկներն հյուսքերի հետ, մի ըստի մտածեց և վերջնականապես գլխի ընկնելով ասելիքը, ողևորված խոսեց.

— Ձեհ, կանսիք, ինչ էլ ըլի, էգուց մեկ էլ օրը պիտի սկսենք Մաֆլում սածիլ տնկել, թե չէ ընտելի սածիլը դերհասունացում կտա: Համ էլ էնքան դժվար բան չի, հրեն ձմեռ օրով Սարգիս բիձեն մինսմին ուսով ջուր էր տանում ջերմոցները սածիլի համար:

Այստեղ արդեն կանայք համարյա բոլորը հառկացան,

Թե ինչ էր ուզում ասել Սաթոն: Այդ բանը Նարգիզին Թեթևություն պատճառեց, բայց լուրջ և նույնիսկ մտախոհ, դիտակցելով, որ այնուամենայնիվ դժվար բան է տառաջարկում կանանց, նա ասաց.

—Այո, ընկերներ, եթե բոլորս միասին մի տաս. օր, շատ չէ, տաս օր, լույսը չբացված ուսով ջուր տանենք Մաֆլի, առանձին-առանձին ջրենք ամեն մի սածիլը, չլթոցենք, որ սածիլները չորանան, շատ բան կշահենք, եթե չասեմ, որ լրիվ կապահովենք ցանքի պլանի կատարումն ու այս դժվար տարին Մաֆլի բոլոր դաշտերից կը ստանանք առաջին տեսակի ծխախոտ: Անմիտ բան կլինեք ջուրը տանել սարի մեջով, մինչև տեղ հասնելը լույսը կը բացվի, սածիլը չի բռնի, պարզ է, որ...

Նարգիզն այստեղ մի բնական կանգ առավ, սալոնոդար, մի փոքր տաղանապով դիակեց կանանց: Վերջիններս լուռ և ուշադիր լուռ էին Նարգիզին և նա զգաց, որ կանայք շատ լավ հասկանում են, թե որ ճանապարհի մասին է խոսքը... Դե, իհարկե, սարի գլխով անցնող ամենակարճ ճանապարհի, որ պատի պես գիծ էր, քարքարոտ, խակ տեղ-տեղ լայծուն ցեխ... Եվ ի՞նչ կուտեն կանայք, կհամաձայնովեն կժերն ուտելին բարձրանալ այդ սարը... Կարող են երեխաներին տունը թողնել և լուռը, չբացված դուռս գալ տանից մինչև ուշ երեկո...

Վճռելով, որ հետագա բացատրություններն ավելորդ են, և կանայք լիովին հասկանում են իրեն, նա մտերմաբար, մի քիչ էլ կարծես խնդրելով դիմեց նրանց.

—Դե, ասեք, կանայք, կարող եք:

—Կարանք, ընկեր Նարգիզ, կարանք, — նորից ոգևորվեց Սաթոն, — սրանցից ռը մինը ջահել ժամանակը չի բարձրացել էդ ճամբովը:

—Քեզ համար ի՞նչ կա, դու կբարձրանաս. — ասաց կանանցից մեկը, որ մինչ այդ չէր խոսել. — բա սա կարճ բարձրանա, իր օրումը ով գիտի գյուղից դուրս չի եկել:

Առսող կինը ցույց տվեց օղակի նորեկ անդամին
Հայկուշին:

Հայկուշը, որ գուլպան ծալել ու ծոցն էր դրել, դաբ-
մացած նայեց այդ խոսքերն ասող կնոջը: Ինչո՞ւ է նա այն-
պես կարծում, թե հենց Հայկուշը չի բարձրանա: Քանի
անգամ է նա Բաբասի հետ այդ ճանապարհով գնացել Մա-
ֆլի և Բաբասը միշտ էլ ասում էր, որ եթե Մաֆլում շուտ
ցանեն, առաջին տեսակի ծխախոտ կլինի: Ինչո՞ւ հատկա-
պես իր մասին են ասում, թե չի կարող բարձրանալ:
Չլինի՞ թե կարծում են, որ իր մարդը գերի է ընկել,
ինքն էլ չի ուզում աշխատել բանակի համար: Այդ մտքից
Հայկուշի սիրտը անսովոր կերպով կոկծաց: Նա այդ մի
րոպեում այնքան շատ բան հասկացավ... Հասկացավ,
որ լավ աշխատելով պետք է փրկի իր ամուսնուն, նրա և
իր ընտանիքի պատիվը, որ դրանով միայն կարելի է ու-
րախացնել Բաբասին, որը կամ չի հասկացել ու գերի է
ընկել, կամ նրան բռնել են, որովհետև Բաբասը իր կամքով
գերի չէր ընկնի: Ինչպե՞ս է նա մինչև հիմա կարծել, թե
Բաբասը այդպիսի վատ բան կաներ: Հայկուշի հոնքերը
այլևս չէին շարժվում. նա իր լուրջ հայացքը սկզբում
դարձրեց գեպի այն կինը, որն այնպիսի թերահավատու-
թյամբ արտահայտվեց իր մասին, հետո էլ գեպի Նարգիզը
և ասաց.

— Թե հենց մենակ ինձ վրա եք կասկածում, սխալվել
եք, ես կբարձրանամ:

Կես գիշերին Սաթույի օղակի անդամները դատարկ
կփերը ուսերին գյուղից իջնում էին ձորը, շուրջ վերցնում
ու այնտեղից բարձրանում սարը, Մաֆլու հովիտը տանող
ճամբով: Եթե լուսնյակ գիշեր էր լինում, ձորի միջից գեպի
վեր նայողին թվում էր, թե թռչուններն մի խորհրդավոր
երամ է գնում գեպի երկինք:

Առաջին օրը Հայկուշի համար շատ ծանր էր: Սիրտը
արագ էր խփում, շունչը կարվում էր, երկար ու լայն շրջա-

զգեստի փեշերը խանգարում էին, ոտքը կաշում էր քարերին կամ ցեխի մեջ խրվում: Ռանամանը ցեխի միջից դուրս քաշվիս, Հայկուշը քիչ էր մնում լաց լինելու: Շատ էր անսովոր այս ամենը նրա համար, անային թեթև աշխատանքից հետո:

Բայց ահա Սաթոն առաջինը հասավ գաղաթին, կուժը դրեց քարերի մեջ ու նստեց:

— Կնանիք, հեյ, եկեք, թե չէ շուտ եմ գալիս դեմքը,— կանչեց նա ու նկատելով, որ մի-երկուսը ետ են մնում, վեր կացավ ու վազեց օգնելու: Նա անցավ մյուսների կողքով ու դնաց դեպի Հայկուշը, որ ամենից վերջն էր:

— Տներ կուժդ:

— Եսքան բերել եմ, էնքան էլ կտանեմ,— համոտեց Հայկուշը: Իսկ երբ հասան դաղաթին, նա նույնպես կուժը դրեց քարերի մեջ ու Սաթոյի պես նստեց մի քարի: Ինչ քաղցր էր հանգիստը հոգնությունից հետո: Նա զմայլված շուրջն էր նայում, կարծես առաջին անգամն էր տեսնում էրենց սարերն ու ձորերը: Նա չգիտեր, որ քրտինք թափող մարդու համար բնությունն իր յուրահատուկ քաղցրությունն ունի: Նա նայեց դեպի հովիտը: Ահա կիջներ, մեկ-մեկ կջրի նա իրեն հանձնված դաշտի սածիլները: Բանակայինները ծխել են ուզում: «Եթե Բարասը կովում լինել, կծխեր ու կիմանար, որ սա իմ մշակած ծխախոտն էլ ա» — անցավ նրա մտքով: Նա սթափվեց, երբ տեսավ, որ կանայք առանց կանգ առնելու սկսեցին լիջներ: Նա ինքն էլ ուտեց կուժը և զգուշ ու արագ ուտեց իջներ:

Իսկ հեռեկալ օրը երեկոյան նա կապեր սարքեց իր չուստերին, որպեսզի ճանապարհին ոտքից դուրս չդան, ավելի թեթև շրջադգեստ ճարեց հագնելու համար և այդ օրը ճանապարհը բոլորովին այնպես ծանր չթվաց, ինչպես երեկ:

Չորրորդ օրը նա սարի գլուխը հասավ Սաթոյի հետ միասին և այստեղ Սաթոն ասաց նրան.

— Ես պեժք է քեզ սոցմրցման կանչեմ:

—Կանչում ես, կանչի, վախացնում ես,—պատասխանեց Հայկուշը:

Սևաջներում Հայկուշը օրերով միայն երեխաների շուրջն էր լվանում, կարկատում, կով կթում, ճաշ պատրաստում, իսկ երեկոյան գուլպա գործում: Այդ բոլոր գործերում սկեսուրը այնքան շատ էր օգնում նրան, որ նա ամենին չէր զգում դրանց ծանրությունը և գլխավորապես իր փոքրիկ երեխաներով էր զբաղվում: Հիմա արդեն նա չէր կարողանում երկար տանը նստել: Ճիշտ է, երբեմն հանկարծակի անհանդստանում էր ու տուն վազում, կարծելով, թե երեխաների հետ զժբախտություն կառուցեց և պատահել, բայց որովհետև նրանց միշտ կայտառ էր տեսնում, սկեսրոջ հետ ավելի հարգանքով էր վերաբերվում, իսկ երեխաների նկատմամբ հեռզհեռ ավելի անհոգ էր դառնում: Նրան սկսել էին հետաքրքրել ակումբը, ժողովները, աշխօրերի գրանցումը, իսկ ամենից ավելի գրությունը ռազմաճակատներում: Կարմիր բանակայինների քաջագործությունների մասին նա առանձին ղարմանքով էր լսում և երբեմն նույնիսկ կարծում էր, թե դրանք հեջիաթային մարդիկ են: Նրա համար կարմիր բանակի մարտիկը դա միայն հերոսություն էր, ազնվություն, քաջություն:

Նրբ տուն էր գալիս, բոլոր լսածների մասին պատմում էր սկեսրոջը, չէր մոռանում նաև աշխօրերի մասին: Սկեսուրը լսելով Հայկուշի պատմածները հիշում էր իր կրտսեր որդու կորուստը և լալիս էր, բայց երբ խոսքը դառնում էր սպրուտտին, նա նայում էր թոռներին ու փառք տալիս ասածուն, որ իր տանը թեև տղամարդ չկա, բայց բերք է գալու, երեխաները քաղցած չեն մնա:

—Բարաս ու Գարեռ կգան, ու մեզ առաջվա պես կտեսնեն, Հայկո ջան,—վերջացնում էր նա,—քեզ մատաղ,

քու դադրն էլ էն ժամանակ ավելի լավ կիմանան, չարչարվում էս, ամա ինչ արած, հալքաթ էսպես էր պետք:

Իսկ Հայկուշը հիմա Բաբասի մասին մտածելիս, տըխրում էր, դառնում լռակցաց: Նա հաճախ նայում էր ամուսնու մեծացրած նկարին, որ կախված էր իր մահճկալի վերևում, զննում էր նրան այնպես, կարծես առաջին անգամն էր տեսնում, և ամուսնու համարձակ, առանական դեմքը ավելի էս համոզում էր նրան, որ ամուսինը դերի չէ: «Թո՛ւնչ է յեղեղ ուրեմն, սպանվե՛լ է: Ձէ, չէ,—հեռացնում էր նա իրենից այդ միտքը,—Թող դերի լինի, միայն թե սառ մնա, ներս մտնի էս դռնով, տեսնի իր էրեխեքին, հերոթյունն անի նրանց, համբուրի էլ, բարկանա էլ, աշխատանքից բեղարած տուն դա, ասի—«հաց գցի, Հայկո»:

Թող նրա մերը չտեսնի մեծ տղի կորուստը»:

Բայց պատահեց մի դեպք, որից հետո Հայկուշը հաշտվեց այն մտքի հետ, որ ավելի լավ է իր ամուսինը սպանված լինի, քան թե գերի:

Ամառ էր և ծխախոտն արդեն մշակում էին Մաֆլի հովտում: Նարգիզն ամբողջ օրը դաշտումն էր, և, իհարկե, ամենից շատ լինում էր Սաթոյի օղակի մոտ, որովհետև նրա օղակի ագիտատուրն էր: Այդ օրը նախաճաշի ժամանակ, երբ Թագոն լավաշի բրդուճը կծելով իր այդ գիշերվա երազն էր պատմում, ոչ թե սարի տակի երկար ճանապարհով, այլ նրա գազաթի դեք ճանապարհից հանկարծ դեպի նրանց սլացավ գյուղի կատարածուն, 13 տարեկան մի տղա ու դեռ հեռվից տեսնելով օղակի մոտ կանգնած Նարգիզին, ինչ-որ թղթի կտոր թափահարելով, հեալով կանչեց.

—Աչքդ լիս, ընկեր Նարգիզ, աչքդ լիս:

Կանայք բոլորը կանգնեցին և աչք չէին հեռացնում կատարածուից, որը վազելով մոտենում էր, իսկ Թագոն հավաքեց իր և աղջկա կերածի մնացորդները ասելով.

—Տեսար, որ երազս ճիշտ ա դուրս դալու:

Նարգիզը անհամբերությամբ սպասում էր մոտեցող

պատանուս: Ճիշտ լսեց արդարք իր անունը և թե «աչքդ
խառն: Ամուսնուց հուշս չկար, նա մահացել էր գոսպիտա-
լում: Ուրեմն եղբոր մասին կլինի. էլ ինչի՞ համար կատա-
րածուն կվազեր գյուղից մինչև այստեղ, այն էլ այդ ճամ-
բով: Ու չգիտես ինչու՞ նա հանկարծ հիշեց իր եղբոր ման-
կությունը—մերկ, վտիտ, քրոջ փեշը լսնած վազում է փո-
ղոցով: Այդ անսպասելի հիշողությունից, թե այն լավ լու-
բեց, որ սպասում էր լսել, նա հանկարծ ուղեց ապաստոնն
լաց լինել, թափել կուտակված վիշտը:

Բայց անա տղան մոտեցավ ու շնչասպառ մեկնեց
թուղթը:

Նարգիզը խլեց այն, բայց աչքերն արդեն շաղվում
էին արցունքներից: Նա հաղիվ կարողացավ ջակել բառերը
և վերջում եղբոր անունը: Նա մի քանի անգամ արցունք-
ները սրբեց, մի քանի անգամ կարդաց թուղթը, հետո
ուրախությունից, թե մի քանի բառերի հողեկան լարվա-
ծությունից, ուժառպառ նստեց հոդակոշտ վրա:

Իսկ երկու օր անց նա կատարածուի միջոցով օղակի
անդամներին կանչեց ահումբ, ինքը եկավ բոլորից ուշ,—
զուգված-զարգարված, եղբորը թեանցողի արած: Կանայք
ակնածանքով նայեցին նրանց ու կանգնեցին: Չգիտեին
ինչ անել: Շրջկումի նախկին քարտուղարը, Նարգիզի եղ-
բայրը, որ կրծքին շքանշաններ ուներ, բարեկց նրանց,
ժպտաց ու զնաց գեպի իր համար պարաստած տեղը: Նա
սուանց այն էլ սովոր էր, որ իրեն առանձին հարգանք
ցույց տան, իսկ այս գեպում առավել էր: Նա զգում էր, որ
կանայք հայացքները չեն հեռացնում իրենից և աշխատե-
լով քիչ կաղար, նստեց: Նարգիզը կանգնեց եղբոր կողքին
և միայն մի խոսք ասաց.

—Ընկերներ, ես եղբորս կանչել եմ, որ մեզ պտոմի
պարտիզանների մասին:

Եղբայրը նայեց շուրջը: Այնպես նման չէին այսօրվա
ուռնիչներին իր մինչև վերջերս ունեցած ուռնիչներին:
Նստած են կանայք լայն ու գույնզգույն շրջապատներ հա-
զած, ոե կամ սպիտակ դիւաշորեր կապած, ոմանք արցունք-

ներն են սրբում, երևի իրենց զոհված հարազատներին հիշելով, ոմանք ուրախ անհամբերությամբ սպասում են իր պատմությանը: Ո՞վ է այն մեկը, թաթառացող ունքերովը, որ առանձնապես անհամբեր է երևում: Եվ նա, հարմարվելով ունկրնդիրների պահանջին, պատմեց, թե ինչպես իրենք մի խմբով, տեղական բնակչության օգնությամբ փախան գերությունից ու պարտիզանական շոկատ կազմեցին, և թե ինչպիսի դորձեր կատարեց իրենց շոկատը:

Վերջում Թադոն հարցրեց.

— Արտաշ ջան, բա գերիներին մինչ են պահում, էգինչ որ պատմում են գերմանացունց. դադանությունների մասին, դհեղ ա, հավատարմեյա, որ մարդը մարդու հանդեպ քտենց դադան ըլի...

— Գեռ մի բան պակաս են առում, — պատասխանեց Արտաշը և հառաչեց: Նա մի բոլե նայեց Թադոյին ու հանձնեա նրա հիշեց շրջանի անվանի կոլտոհնիկուհիներից մեկին, նրա մայրական «Արտաշ ջան» էլ լրացրեց պակասը և նա աշխուժացավ ու սրտեց տխուր բաներ չպատմել, խոսել իր շոկատի քաջերի մասին, բայց նկատեց, որ կանայք թեքում են գեպի այլ կողմ: Նրանք չէին կասկածում մերոնց քաջության մասին, բայց ուզում էին ակահատեսից լսել գերմանական գերիների մասին, չէին հավատում, թե մարդ-արարածը ընդունակ է այդպիսի դորձերի: «Ջարմանալի չէ, չեն տեսել» — անցավ նրա մտքով:

— Այ, ես ձեզ պատմեմ, թե ինչպես եղավ, որ մենք գերութեանից փախանք: Փախել հնարավոր չէր, մենք գիտեինք, որ կմեռնենք, բայց մահը գերադասեցինք գերությունից: Մեղ ճամբար տանելու երկրորդ օրը, ռախվեցին բոլորովին քաղցած աշխատանքի գնալ: Դուրս եկանք բարակից: Անընդհատ, աչքերով փնտրում էի մեկին, մի ծանոթ մարդու, դուցի ուտելու մի բան տար, երկու օր է քաղցած էինք: Աղբի արկղի մոտով անցնելիս ես մի ազտ տեսա, որ արկղից հեռ քաշվեց և հազիվ-հազ մնաց ոտքի վրա: Նա կմախքի նման էր, բայց չգիտեմ ինչը դեռ ճո-

նաչեւի էր դարձնում նրան: Տղան ինձ էր նայում ազան, լայն բացած աչքերով, որ ես չգիտեի հետաքրքրութեան ինչ է նայում, որպէս նորեկների, թե քաղցից պատրաստ է մեզ վրա հարձակվելու: Նրա ձեռքին կեղտոտ թղթի մեջ փաթաթած մի բան կար, Հանկարծ այդ բանը նրա ձեռքից վայելք ընկալի, իսկ ինքը, տղան, վազեց գետնի ինձ և օւղում էր փաթաթվել, լայն չէր կարողանում ոտքի վրա մնալ: Դա մեր շրջանի Ն. գյուղացի Արտեմ բիձի տղան էր, հայասնի տրակտորիստ Նոնն: Երբ ուշքի եկանք, ես նկատեցի, որ նրա ձեռքից ընկածը աղբանոցից հաժաքած կերակրի մնացորդներն էին: Նա երկար ժամանակ է ճամբարում էր և պարզ երևում էր, որ այլևս չի դիմանա: Մեզ էլ նույն վիճակին էր սպասում, եթե ոչ ավելի վատ: Հենց այդտեղ էլ որոշեցինք ինչ գնով ուղում է լինի, փախչելու միտք զոհվեցին, բայց մեծամասնութեանը հաջողվեց փախչել ու թաղնվել մոտիկ աղբոռ տեղացիների մոտ, իսկ հետո էլ շուրա կազմեցինք:

— Բա Նոնն, ի՞նչ կզավ վերջը, ընկեր Արտաշ,— գլխաշորի պոչով աչքերը արեւով հարցրեց Վարսոն:

— Էլ ուրիշ հայ տղերք չտեսա՞ք էնտեղ,— հետաքրքրվեց մեկ ուրիշը:

Հայկուշի սիրտն արագ դարկեց: «Տեր աստված հանկարծ Բարասին տեսած լինի, այդպէս խեղճ ու կրակ, սոված, մահամերձ»...

— Ես ընդամենը մի քանի օր մնացի այդ դժուրքում, հայ աղաների չեմ տեսել, մեր ջակատի տղաները բոլորը սուս և ուղիւսնացի ընկերներ էին, նրանց հետ խորհրդակցեցինք և վերջապէս հաջողվեց փախչելու Նոյի, բայց մինչև մի ազանով տեղ հասցրինք, բոլորովին ուժասպառ եղաւ: Պառկեցրի մի ծառի տակ, տղաներն ուտելու բան ճարեցին, համարյա չկերակ, միայն զորմացած նայում էր ուտելիքներին, կարծես կասկածում էր, որ դրանք ուտելիքներ են, որ կյանքում դեռ կան այդպիսի բաներ: Երբ կամաց-կամաց համոզվեց, որ իր տեսածը երազ չէ, աչքե-

ըը վեր պարզեց, երկար նայում էր ծառի ճյուղերին, հետո մի էէրպ պուխը շրջեց իմ կողմը:

— Ես էնքան էլ անբախտ չեմ եղել, բնկեր Արաաշ, դերուխթյան մեջ չմեռա, անտեր չմնացի: Այ, դուք, մեր շրջկումի քարտուղարը, նստած էք իմ գլխավերեք: Ախ, թե վեր կենայի ու կովի երթայի ձեզ հետ... Դրանից հետո նա իրեն մի փոքր լավ էր զգում: Բայց քիչ անց տղերքն ինձ հանչեցին: Եղոն կարծես երազի մեջ դառանցում էր:

— Հրեն իմ տրակտորի ձենն ա գալի...

Հետո հանկարծ ճանաչեց ինձ, բռնեց ձեռքս ու առաց:

— Մորս ասեք որ ես դերուխթյան մեջ չմնացի, ազատության մեջ մեռա... Էս ծառի վրա նշան արեք, թող մերս գն ինձ գտնի:

Կանանցից մեկը, որ ճանաչում էր եղոյին ու նրա ծնողներին, բարձրաձայն հեկեկացւոյ իսկ Հայկուշը գուցե միակն էր, որի աչքերին այդ երեկո արցունքը մոտ չեկավ: Նա իր գեղեցիկ աչքերի վայրենի արտահայտութեամբ նայում էր ուղղակի լամպի լույսին և կարծես ինքնամոռացութեան մեջ առաց:

— Որ շուտ վախճիր դերուխթունից, ավելի լավ կաներ, մի-երկուսին էլ դեռ կարող էր ինքն սպանել, մեկ է, մեռնելու էր:

Մութ գիշերին պատերը բռնելով տուն էր գնում Հայկուշը և դարձյալ նույն բանն էր մտածում. «մթթե Բաբսը գերի է բնկել, քաղցած մնացել ու այդպես անհետ կորել... Հի փախել, Հի եկել մերոնց մոտ... Լավ չէ՞ր լինի արդյոք, որ մեռներ կովի մեջ, դենք ձեռքին, բնկերները պատվով կթաղեին: Բայց այդ դեպքում էլ Բաբսը հաւիտյան չէր լինի, երբեք չէր կարելի տեսնել նրան, իմով թե ինչ օրեր է քաշել: Հապա սկեսուրը... Հի դիմանա, կգժվի խեղճ կնիկը»:

Երբ տուն հասավ, բոլորն արդեն քնած էին: Նա առանձին-առանձին նայեց երեխաներին, սկեսրոջը և մտքում մխիթարեց նրանց: Բացատրում էր, որ իրենց

հայրիկը գերութեան մեջ մնացող չէ, որ նա քաջ մարդ է՝ մեռնելուց չի վախենում և եթե նրանից նամակ չկա, ուրեմն կամ սպանվել է ռազմաճակատում, կամ գերութեանից փախչելիս... և կամ... Նա հանկարծ ուրախ ետ թռավ երեսայի մահճակալի մոտից... «կամ՝ պարտիզան է, չէ՞ որ նրանցից էլ նամակ չի գալիս...»

Հարստացել էր Հայկուշի երեակայութեանը: Ամեն տեսակ ռազմաճակատային տեսարաններ էին գալիս աչքի առաջ, որոնց կենտրոնում մեծ մասամբ ամուսինն էր... Դրանք երբեմն ախուր էին վերջանում, երբեմն ուրախ, երբեմն Բարասը խաբոււմ էր թշնամուն ու ազատվում նրա ձեռքից, երբեմն քաջաբար կռվում էր և հերոսաբար ընկնում և ընկերները լուծում էին նրա վրիժը, երբեմն պարտիզան էր, երբեմն վիրավոր ընկած կանչում էր իրեն...

Բաղամթիվ գուշակութեաններ անելուց Հայկուշը թըմրում էր, մեկ նրան թվում էր թե շատ խորն է իր վիշտը և մեկ էլ դառնում էր անտարբեր, որպես թե բոլորովին վիշտ չունի: Իրականում նրան փրկում էր ամենօրյա աշխատանքը ընկերուհիների հետ, Նարգիզի աղիտացիան, այն զգացումը, որ իրեն լավ աշխատող են համարում, որ երեսաները առանց հոր չեն կորչի:

Ամառը անցավ, եկավ աշունը: Մի քանի վերավոր տղաներ եկան դուր: Նրանցից սմանք շքանշաններ ունեին: Հայկուշը մտածում էր, թե որքան երջանիկ են նրանց հարազատները: Կավել ու պատվով ետ գալ... Միթե իրենք էլ կարծանանան այդ բախտին:

Այդ օրերին բերքի բաշխում եղավ: Երբ Հայկուշի աշխօրերի դիմաց ստանալիք եկամուտը տուն էին բերում, սկեսուրը և երեսաները կանգնել էին դռանը: Սկեսուրը շարունակ աչքերն էր սրբում ու ասածուն փառք տալիս, իսկ երեսաները ծափ էին տալիս, թռչկոտում այս ու այն կողմ: Հայկուշը գալիս էր սայլի կողքով ամաչիկով: Նա զարմանում էր, որ այսքան բանն ինքն է վաստակել: Նրման էր այն օրերին, երբ Բարասի ու նրա եղբայրների

գլխատակն էին տուն բերում, Ա՛յ թե Բաբասը կիմանար, ինչքան կուրախանար...

Այդ գիշեր Հայկուշը պարկելուց հետո չհանգրեց լամպը: Նա ցանկություն էր դգում մեկին պատմելու իր դժբաղդները: Բայց ում: Նա նայում էր ամուսնու նկաբին ու պատմում նրան իրենց օգակի աշխատանքի, Նարդիդի ու նրա եղբոր մասին, պատմում էր, թե ինչպես ինքը մրցման մեջ հաղթասար դուրս եկավ «Չանավար Սաթոյի» հետ և այլն: Նա ոչ մեկի հետ այդպես քնքուշ ու սրտաբաց չէր, ինչպես Բաբասի: Դե ոկիտուրը ծեր էր ու չէր հասկանում իրենց գործերից, բնկերունքներն էլ ամեն մեկն իր դարդն ու հոգսն ուներ, իսկ Բաբասը ամեն ինչ այնպես լավ էր հասկանում, այնքան ուշադիր էր գեպի Հայկուշի ասածները, լսում էր, ժպտում ու շոյում Հայկուշի մաղերը: Այդպես էր պետքում հիմա Հայկուշը ամուսնու: Այդ գիշեր Հայկուշը մտածեց նաև այն մասին, թե ինչու ինքը առաջներում ոչ մի նման բան չէր խոսում ամուսնու հետ, և առհասարակ ինչի մասին էր խոսում, չէր հիշում: Այնուհետև ամուսնու պատկերը հեռզենտե փոքրացավ անհացավ և Հայկուշը քրեկեց անուշ երազների մեջ:

Իսկ ամուսնին...

Նա այդ գիշեր դնացքի մեջ էր: Կես գիշերին գնացքը վերջապես հասավ այն կայարանը, որտեղից Բաբասը պետք է պատահական մեքենայով (ուրիշ կը չկար, նա համբուրություն չուներ սպասելու մինչև առավոտ) դար շրջենտորոն ու այնուհետև ոտքով բարձրանար գյուղը: Կայարանում նրան ծանոթներ պատահեցին, զարմացած ու շփոթված գրկախառնվում էին, հարցնում որպիսությունը, որտեղ էր, ինչու այնքան ժամանակ տեղեկություն չէր տալիս իր մասին: Բաբասը պատմում էր իր ընտանիքի մասին: Այն և անմիջապես հարցնում էր իր ընտանիքի մասին: Այնքան լավ էին նկարագրում Բաբասի կնոջը, նրա աշխատանքը կոլխոզում, որ նա քանի գնում ավելի անհամբեր էր դառնում: Եղբոր գոնվելու լուրը ծանոթները թաղցնում

էին: Նա այդ գգում էր և տխուր ժպտում, որովհետեւ զետեւ
նազմածակատում լսել էր այդ մասին: Նա մի գլուխ խըն-
դրում էր համագլուղացիներէց ավտո ճարել: Կայարանին
կպած գլուղում, որտեղ բոլոր ճրագներն արդեն հանգել
էին, տնտեսիլի ցեխ էր փողոցներում: Նրանք մօտ էին
գալիս ու ձայն տալիս իրար, մինչև որ մեկը կանչեց, թի
այսինչ տեղը մագուէթ տեղափոխող մեքենա կա, որը հենց
հիմա դնում է շրջկենտրոնը: Բարասը վաղեց դեպի այդ
կողմը: Իր համագլուղացին կանգնած էր մեքենայի մօտ
ձեռքին մի ճրագ, որպեսզի շոփերն իր վերջին ուղղում-
ներն անել մեքենայի վրա: Ծրագի լույսի տակ համագլու-
ղացու աչքով նորից բնկան Բարասի շքանշաններն ու մե-
քալները, մաքուր զինվորական զգեստը: Յ՛վ նա Բարասին
խորհուրդ տվեց.

— Էս շորերդ ու շքանշաններդ ավտոս են, մագուէթի
բռնկեքի մօտ թամուզ կլեղտոտես, փոխելու բան չունեն:

— Լավ ես ասում, Սրապ, արի սրանք փոխենք, սրան-
ցով ես դեռ հրամանատարութեան պետք է ներկայանամ,
համ էլ էս կեն գիշերին մի է ինձ թամաշի էկողը:

Մեքենայից մի քանի քայլ հեռանալով, նա դիմալու-
րականի արագ ու կտրուկ շարժ ու ձեւերով փոխեց հագուե-
տը, նորերը խնամքով տեղափոխեց ու թռավ մեքենայի
մեջ: Ինչքան դանդաղ է դնում մեքենան, երբ կհասնի և
առհասարակ կհասնի՞ արդյոք, կտեսնի՞ Բարասը մօրը, Հոյ-
կուշին, երեխաներին:

Ահա և շրջկենտրոնը: Մեքենան կանգ առավ ծանոթ
շենքի առաջ: Լուռ քնած է մանկութունից ծանոթ փոք-
րիկ գլուղաքաղաքը: Բարասը գիտե թե որտեղ ինչ հիմ-
նարկություն է տեղափոխած, և նոյնիով թե որ տանն ու
է ապրում, բայց շտապում է: Առաջ տուն, երեխաների,
մօր, կնոջ մօտ, հետո այստեղ էլ կգա, բոլորին կտեսնի,
ժամանակ կլինի... Մի ամբողջ ամիս հայրենի վայրերում,
դա նրան թվում էր իրականություն դարձած երազ... Քանի-

անշամ մարտի զնալիս մտածել էր, թե այլևս չի տեսնու-
այս ամենը:

Եվ ջրտնած, բայց ուրախ, շնչելով լեռնային սառն
օդը, նա շարունակում էր բարձրանալ, բարձրանալ դեպի
բլուրի գագաթը, դեպի այնտեղ, ուր թառել է և հիմա հան-
գիստ քնած է իրենց գյուղը: Ահա վերջին փոքրիկ սլորտը
գագաթի մի կողմում և գյուղը փռվում է նրա առաջ: Բա-
բառը ավելի է շտապեցնում քայլերը: Շնեքը անհանգստա-
ցած դուրս են վազում բակերից, բայց չգիտես ճանաչում
են, թե դուռն են, որ ճամբորդը չի վախենում իրենցից ու
պոչերը քաշած ետ են գնում: Ահա Բարասն անցնում է մի
շենքի մոտով և այստեղ մի վայրկյան կանգ է առնում:
Ահագին ծանոթ կողպեքը դռն վրա է, այստեղ պոռվում
էին իր բրդեգործի գյուղգործիքները: Նա մոտենում է և
ինքն էլ չգիտե ինչու, ձեռքը քսում է շենքի հաստ պատին
ու նոր շարունակում ճանապարհը դեպի տուն: Ահա իրենց
տունը: Սրտի զարկերն ավելանում են: Բակի փոքրիկ
դուռը բաց է, ցածրիկ պատշգամբի առաջ առաջվա պես
փռված է իրենց անամերձը, իսկ այ, այստեղ... Եվ որտե-
ղից որտեղ նրա աչքով է ընկնում պատշգամբի տակ, պա-
տին շատ մոտիկ թաղված թասը, որտեղից «չալտիկ հավը»
ջուր էր խմում ու հետո կտուցը դեպի երկինք ցցում: Նա
հիշեց, որ ինքը որսչել էր այդ հավը մորթել փոքր եղբոր
հարսանիքին: Սիրտը սեղմվեց, հետո սկսեց էլ ավելի զար-
կել: Նա իր զինվորական պայուսակը գրեց պատշգամբն ու
մոտեցավ պատուհանին: Ինչ՞ա է ճրագը վառվում, ախր
դեռ նոր է սկսում լուսանալ, միթե որևէ մեկն արթուն է,
ինչ՞ա... Ոչ, բոլորը քնած են... Ահա դիմացը իրենց մահճա-
կալն է, անկողնու տակից երևում են Հայկուշի սև, փափուկ
կրեքը, փայտե մեծ մահճակալի վրա, բայց ինչքա՞ն փոխվել
են, մեծացել են: Իրենց մահճակալից քիչ ներքև, սնդուկի
մոտ մոր մահճակալն է: Այնպես ուղիղ, մեջքի վրա քնած է
մայրը, ամբողջությամբ երևում է բարի դեմքը: Բաբասին

թվում է, թե մայրը ձեռքերը կրծքին է խաչել, նայում է վերև և ինչ որ բան է խնդրում, երևի առածուց. «Խեղճ նանի, դեռ համարում է ասածուն» — անցնում է որդու մըտքով, — երևի մեղ համար է խնդրում... նրան նույնիսկ թըվում է, թե մոր շրթունքները շարժվում են, նա ինչ որ բան է շնջում: Բարա՛ն այլևս չի համբերում: Կամացուկ հետ հրելով պատուհանի մի փեղիլը, փոխված ձայնով, որ հիշեցնում էր նրա մանուկ ժամանակվա կերկերուն ձայնը, Բարասը հազիվ կտրտանում է կանչել.

— Նանի...

Այդ որ չի արթնանում: Նրա ձայնն ավելի է զողում, բայց այս անգամ մի քիչ ավելի բարձր ու երկար նա կանչում է մորը.

— Նանի...

Ահա մայրը վեր կացավ, մոտեցավ երեխաներին: Նա երևի կարծեց, թե երեխաներից որե՛կ մեկին է արթնացել ու իրեն է կանչում, բայց տեսնելով որ նրանք երեքն էլ հանդիստ քնած են, համոզվեց, որ երազում է լսել այդ ձայնը և ուզում էր վերադառնալ իր անկողինը: Բայց Բարասը խռոված երեխայի նման, որին թվում է, թե իր վրա ուշադրություն չեն դարձնում, բողբոջ ձայնով կանչում է.

— Նանի:

Մայրը ետ դարձավ ու նայեց դեպի դուռը: Մի վայրկյան նա քարացավ, բայց նրա մայրական սիրտը զգաց, ճանաչեց որդու ձայնը, մանավանդ, որ դա նրա երեխա Բարասի ձայնն էր: Նա նետվեց դեպի դուռը և երբ տեսավ որդուն դռների մեջ, քիչ էր մնում վայր ընկնել, բայց Բարասը շարժեց ձեռքի պայուսակը, որ բնազդաբար, նորից վերցրել էր և գրկեց մորը:

Հաշկուշն ու երեխաները նույնպես արթնացան:

Երբ մեկ լուսթյան, մեկ ուրախ բացականչությունների, մեկ հորդառատ արցունքների առաջին լողկներն անցան, Բարասը մոտ կանչեց երեխաներին ու իր՝ Մոսկվայից վերադառնալու օրերն հիշելով, սկսեց նվերներ բա-

ցնում էր. «Մայրդ ինչո՞ւ է այդպես: Բայց տղան նրա կրծքին սեղմվելով կարծես մի բան հիշեց ու հոր կուրծքը շոշափելով հացրեց.

— Հայրիկ, բա ինչո՞ւ դու ոչ մի շքանշան չունես:

Բաբասը նկատեց, որ այդ հարցի վրա նույնիսկ մայրը հետ դարձավ և ուշադիր նայեց իրեն, իսկ Հայկուշը լարվեց, ամբողջապես ուշադրությամբ դարձավ, կարծես այդ հարցի պատասխանից էր կախված նրա կյանքը: Բաբասը ետ հրեց այն տառապանքը, որի վրա նստել էր, վերցրեց թղթի մեջ փաթաթած իր զգեստները, որ հանել էր պայուսակից ու դրել սեղանին և բաց անելով ասաց տղային.

— Բա չունեմ, բալիկ, շքանշաններ էլ ունեմ, մեղավներ էլ, ընկեր Ստալինից էլ շնորհակալությամբ եմ ստացել, բա ես ձեզ ամոթով կթողնեմ...

Նա ցույց տվեց իր զգեստի կրծքին ամրացված շքանշաններն ու մեղալիները:

Մայրը հպարտորեն մոտեցավ որդուն ու նորից համբուրեց նրան, իսկ Հայկուշը մի քանի քայլ հեռու դեռ տնում էր ամուսնուն: Նրա աչքում Բաբասի հասակը բարձրացավ, դեմքը գեղեցկացավ, սենյակը կարծես լցվեց նրա անուական շնչով: Մոտենալով, Հայկուշը հանկարծ ընկավ ամուսնու ոտքերը:

Բաբասը հանկարծակիի եկած ուզում էր բարձրացնել նրան: Մի վայրկյան նրա մտքով անցավ, թե Հայկուշը որե՛է հանցանքի համար ուզում է իրենից ներողություն խնդրել, բայց կինը գրկել էր նրա ոտքերն ու մեկ այտերը մեկ փափուկ մազերը ամուսնու ծնկներին քսելով կրկնում էր.

— Քաջ ես եղել, սրտիդ մատաղ, կգնանք մեր օդակում կրկնում ես ձեր գործերից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
1. Հղարտույթ յուն	3
2. Գրասենյակում	35
3. Մխախտագործների օղակում	56

Պատ. խմբագիր՝ Ա. ՀԱՅՐՅԱՆ
Տեխ. խմբագիր՝ Ի. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՎՖ 01215 Պատվեր 769, տիրուժ 3000. Տպագր. 5,5 մամ. հեղ. 5,0 մամ.
Հանձնված և արտադրության 16/XI 1946 թ.
Ստորագրված է տպագրության 20/III 47 թ.

ՀՍՍՌ Ժինխտրների Մովետին կից Պոլիգրաֆ և Հրատարակչ. վարչ.
№ 3 տղարան. Ալաշվերդյան № 65 Երևան, 1947

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220028402

176,

ԳԻՆԸ 6 Ռ.

